

Karesi Borasit İmtiyazları (1870-1914)

Tolga AKAY

Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars

E-Mail: tolga_z@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-0451-4124

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 03.06.2023 Kabul Tarihi / Accepted: 12.10.2023

ÖZ

AKAY, Tolga, **Karesi Borasit İmtiyazları (1870-1914)**, CTAD, Yıl 19, Sayı 39 (Güz 2023), s. 1295-1331.

Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinde yabancı yatırım aldığı alanlardan birisi madenciliktir. Zengin Osmanlı topraklarında madenler büyük oranda yabancılar tarafından çıkarılmış, işlenmiş ve ihraç edilmiştir. Bu madenlerden birisi de 19. yüzyılda dünya piyasasına giren bordur. Osmanlı Devleti'nde bor madenlerinin işlenmesi 1870 yılından sonra Karesi'de başlamıştır. Desmazures isimli Fransız bir girişimci tarafından alınan ilk imtiyaz ile Osmanlı boru Avrupa'ya ihraç edilmeye başlanmıştır. Dünya bor üretiminin sınırlılığı ve Osmanlı Devleti'nin belirlediği düşük vergi oranları sebebiyle kârlı bir yatırım alanı olarak görülen bor sektörüne kısa sürede gerek yerli ve gerekse yabancı yeni yatırımcılar girmiştir. Böylelikle 1880'li yıllarda Karesi bor madenleri girişimciler için bir rekabet alanı haline gelmiştir. Rekabet ortamı Osmanlı idarecilerine, bordan elde ettikleri vergi gelirlerini yükseltme fırsatı tanırken üretim de artmış ve Osmanlı borunun dünya bor piyasasındaki konumu düzenli olarak yükselmiştir. Osmanlı topraklarında ana bor madeni sahası olan Karesi'de 1870 yılından itibaren tek bir maden şirketinin tekeli söz konusuyken, 1880-1899 yılları arası dönemde iki şirketli bir yapı ortaya çıkmıştır. 1899 yılından

itibaren ise Osmanlı boru artık dünya boru tekelinin bir parçası olarak yeniden tek bir şirket çatısı altında toplanmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti, rekabeti arttırmak amacıyla başta yerel girişimciler olmak üzere bazı boru imtiyazlarını da onaylamıştır. Ancak onaylanan her imtiyaz zamanla uluslararası boru şirketlerinin eline geçmiştir. Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi kaynakları temel alınarak boru madenlerinin keşfi neticesinde ortaya çıkan rekabet ele alınmıştır. Osmanlı Devleti açısından boru hangi koşullarda imtiyaza verilmiştir ve Osmanlı Devleti imtiyaz gelirleri bağlamında bu madenden maksimum fayda sağlamış mıdır? Çalışmanın temel sorusu ve amacı yeni keşfedilen bir madene devletin yaklaşımının tespitidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Borasit, Karesi, İmtiyaz, Rekabet.

ABSTRACT

AKAY, Tolga, **Karesi Boracite Concessions (1870-1914)**, CTAD, Year 19, Issue 39 (Fall 2023), pp. 1295-1331.

In the process of its integration with the world economy, mining was one of the areas where the Ottoman Empire attracted foreign investment. In the rich Ottoman lands, minerals were largely mined, processed, and exported by foreigners. One of these minerals was boron, which entered the world market in the 19th century. The exploitation of boron mines in the Ottoman Empire started in Karesi after 1870. With the first concession obtained by a French entrepreneur named Desmazes, Ottoman boron began to be exported to Europe. Due to the limited global boron production and the low tax rates set by the Ottoman Empire, more domestic and foreign investors were attracted to the boron industry, which soon was seen as a profitable investment area. Thus, Karesi boron mines became an area of competition for entrepreneurs in the 1880s. While the competitive environment provided Ottoman administrators with the opportunity to increase their tax revenues from boron, production also increased, steadily boosting the position of Ottoman boron in the world boron market. Although, from 1870 onwards, a single mining company had a monopoly in Karesi, the main boron mining area in Ottoman territory, a two-company structure emerged in the period between 1880 and 1899. As of 1899, Ottoman boron was again taken under the umbrella of a single company as part of the world boron monopoly. In this process, the Ottoman Empire approved some boron concessions, especially for local entrepreneurs, to increase competition. However, each concession was eventually taken over by international boron companies. Drawing on the sources contained in the Presidential Ottoman Archives, the present study analyses the competition that emerged because of the discovery of Ottoman

boron mines. Under what conditions the Ottoman Empire offered boron concessions and did the Empire benefited maximally from this mine in terms of concession revenues? The main question and purpose of the study is to determine the State's approach to a newly discovered mine.

Keywords: Ottoman Empire, Boracite, Karesi, Concession, Competition.

Giriş

Türkiye, dünya bor rezervlerinin %73'üne sahiptir¹ ve dünya bor ihtiyacının %55-60'ını tek başına karşılamaktadır. Bor rezervlerinin miktar ve geleceği göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin bor üzerindeki denetimi de artma eğilimindedir. Bor minerallerinin cam, seramik, deterjan, ilaç, kimya sanayi, tarım, ulaşım, nükleer uygulamalar gibi sayısız kullanım alanı bulunmaktadır. Bu bakımdan endüstriyel bir hammadde olan borun katma değeri işlendikten sonra kat be kat artmaktadır.

Bor, Osmanlı Devleti'nde ise kullanım alanları gereği ihracata dönük üretime konu olan bir madendir ve yabancı sermaye ile Osmanlı idarecilerinin belirgin çekişme alanlarından birini oluşturmuştur. Dünya piyasa koşullarına oldukça bağımlı bir maden olan bor, Osmanlı idarecilerinin tavırları sayesinde Osmanlı ekonomisinde görece önemli bir yere sahip olmuştur. Bu bakımdan bor, Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu kaynaklar üzerinde denetim sergilediği ve sahip olduğu avantajları savunduğu bir direnme alanı haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde bor madenlerinin bulunması ve işletilmesiyle ilgili, adı geçen madenin keşfedildiği 1870, ve uzun süreli imtiyazların verildiği 1887 arası dönemi kapsayan bir literatür oluşmuştur.² Bu makalede mevcut literatürde fazla değinilmeyen 1870 sonrası bazı tartışmalı hususlar ile 1887 sonrası dönemde meydana gelen şirket birleşmeleri ve devirlerle oluşmaya başlayan tekelleşme süreci, bor madenleri üzerinde yabancı sermaye ile Osmanlı Devleti'nin denetim kurma mücadelesi ele alınmaktadır. Osmanlı Devleti'nin elindeki bu *maden-i asliye* üzerinden gelirlerini arttırma adına yabancı sermaye karşısındaki pazarlık

¹ "Türkiye'nin Yükselen Değeri: Bor", *Eti Maden İşletmeleri İnternet Sitesi*, 25 Şubat 2019, <https://www.etimaden.gov.tr/turkiyede-bor> (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023)

² Osmanlı Devleti'nde bor madenleri ve ilk imtiyazlarla ilgili en kapsamlı çalışma için bk. Mesut Sayan, *Karesi Sancağında Bor Madeni İşletmeciliği (1865-1887)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Çalışmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016. Ayrıca bk. Hayri Mutluçağ, Borasit ve Anadolu'da Yabancı Çıkarları, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, Sayı 1, s. 25-34, Kemal Karakoç, Osmanlı'dan Günümüze Maden Mevzuatı ve Bor Madenciligi Özelleştirme ve Bor Politikaları Üzerine Düşünceler, 2. *Uluslararası Bor Sempozyumu*, 23-25 Eylül 2004, s. 17-28. Mustafa Çınk, *Ulusal Maden Varlığımız ve Bor Gerçeği*, Ankara Ticaret Odası, Ankara, 2001, Hayri Mutluçağ, "Anadolu'da Yabancı Çıkarlarına Bir Örnek "Borasit Madeni", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, Sayı 47, 2000, s. 19-26.

gücü, bor üretim alanlarında imtiyazlı şirketler arasındaki çıkar mücadeleleri, tekelleşme süreci ve yerel halkın bu mücadelelerdeki pozisyonu da bu çalışmada açıklanmaya çalışılan diğer hususlardır.

Dünyada Bor

Dünyada endüstriyel anlamda bor madenine olan ihtiyacın artması ile Sanayi Devrimi sonrası gelişen ve çeşitlenen sanayi ve kimya endüstrisi arasında kesin bir bağ bulunmaktadır. Bor 19. yüzyılda seramik, çömlek, vitrifiye renkler, cam, elmas taklit ürünleri, yazı tahtası, deterjan, ilaç, yanmaz kumaş, mum³ gibi birçok sanayi ürünleri imalatında kullanılan endüstriyel bir hammadde konumuna erişmiştir. Dolayısıyla bora ihtiyaç duyan ülkeler büyük oranda sanayileşmiş, kimya endüstrisi belirli bir seviyeye gelmiş ülkelerdir. Bunda bor madeninin belirli işlemlere tâbi tutulduktan sonra kullanıma hazır hale gelmesinin de etkisi büyüktür.⁴ Borun kullanıma hazır hale getirilmesi bir prosedürü gerektiriyordu. Bu bilgi Avrupa'da Venedik'te geliştirilmiş ve bir süre gizli tutulmuştur. Amsterdam da borun saflaştırıldığı bir tekel merkeziydi. Bor bilgisi Jacques-Christophe Bomare tarafından *Dictionnaire Raisonné Universel d'Histoire Naturelle*'de açıklandığında gizliliği de ortadan kalkmıştı.⁵

Bor kelimesinin kökeni Arapça *baurack*'tır. Bor, 19. yüzyıldan itibaren geniş bir kullanım alanına sahip olmakla birlikte, çok daha önceleri bilinen ve kullanılan bir madendir. 6 bin yıl önce Tibet'te keşfedildiği düşünülmektedir. Babilliler maden; Çinliler seramik üretiminde bordan faydalanmışlardır. 3. yüzyıldan kalma boraks içeren Çin çanak çömlekleri günümüzde mevcuttur.⁶ Marco Polo ünlü Asya seyahatinden dönerken yanında borik asit de getirmişti.⁷ Avrupa'da doktorlar gargara, göz damlası, merhem gibi maddelerde bor kullanıyorlardı. Bor, kuyumculukta da yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur.⁸

Doğada saf olarak bulunmayan bor, 1808 yılında ilk kez element düzeyinde borik asit ve potasyumun birleştirilmesiyle %50 saflıkta elde edildi. 1895'te

³ "Borax", *Grande Encyclopedie*, Volume 7, Librairie Larousse, Paris, 1973, s. 372.

⁴ Jaime Wisniak, "Borax, Boric acid and Boron-From Exotic to Commodity", *Indian Journal of Chemical Technology*, Volume 12, July 2005, s. 487.

⁵ Wisniak, agm., s. 490.

⁶ agm., s. 487.

⁷ Nezahat Ediz - Hüseyin Özdağ, "Bor Mineralleri ve Ekonomisi", *Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Sayı 2, 2001, s. 134.

⁸ Stamboul, 15 Temmuz 1887.

borik asit ile magnezyum tepkimesinden %86 oranında; 1909 yılında ise %99 saflıkta bor elde edilmiştir.⁹

Geniş sanayi kollarında kullanılabilecek çapta bor üretimi ilk olarak 1772 yılında Kuzey İtalya'da Toscana bölgesinde borik asit madenlerinin keşfi ile başladı. 1836 yılında Şili ve Arjantin'de ve yüzyıl ortalarında California'da bor madenlerinin keşfi ile artık bor, maden piyasasının aranılan ve aynı zamanda bulunabilen bir madeni haline gelmiştir.¹⁰ Gerek Toscana bölgesinden gerekse Şili ve ABD'den Avrupa'ya birkaç bin tonu kapsayan görece geniş ölçekli bor ihraç edilmeye başlandı.

Osmanlı Devleti'nde Borasitin Keşfi

Genel olarak borik asit (boric acid) olarak bilinen inorganik maden, Osmanlı literatüründe borasit olarak isimlendirilmiştir ve gerek imtiyazlarda gerek arşiv belgelerinde bu isim kullanılmıştır. Osmanlı topraklarında borasit madeninin keşfinin Uzun Mehmet'in kömür anlatısında olduğu gibi yarı efsane bir hal aldığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde borasitin kâşifi Camille Desmazures, Fransız bir mühendistir ve 1850'li yılların başında Osmanlı Devleti'nde deniz fenerlerinin inşa ve ıslahı için Fransa'dan getirtilen uzmanlardan birisidir. Arşiv kayıtlarında Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde fener inşaatında çalışırken 1857 sonunda kontratının süresinin dolduğu görülmektedir.¹¹ Muhtemelen uzatılan kontratı sayesinde Osmanlı Devleti'nde ve İstanbul'da yaşamını sürdürmüştür. 1866 yılında, taş ocağı sahibi ve Avrupa'ya Rose d'Orient olarak bilinen kırmızı pembe mermer ihraç eden M. Groppler isimli tacir arkadaşının mermerlerini incelerken, kırık mermerleri birleştirmek için kullanılan alçıdan farklı bir madde dikkatini çekmiştir. Donanım ve muhtemelen bilgi eksikliği nedeniyle bu maddeyi tanımlayamadığından Paris'e götürmüştür. Bu cevherin bir parçası, Paris'te Sorbonne'da kimya profesörü Henry St. Claire-Deville'e sunulmuştur.¹² Deville 1856 yılında yeni bir yöntemle büyük miktarda bor elde edebilmiş ve böylelikle özelliklerini de derinlemesine incelemiştir.¹³ Deville, Osmanlı topraklarından getirilen bu cevheri %40-44 oranında borik asit içeren, borasit olarak tanımlamıştır. Desmazures ve Groppler maden hakkında edindikleri bilgilerden sonra, Pole Ratinsky adlı ajanlarını madenin kaynağı olan Karesi Sultan Çayırı'na gönderdiler ve henüz Osmanlı kimyagerleri tarafından

⁹ Ediz - Özdağ, agm., s. 135.

¹⁰ Ediz - Özdağ, agm., s. 136.

¹¹ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezâreti Mektûbi Kalemi (HR. MKT.), 217/93, H. 12 Rebiülahir 1274, (M. 30 Kasım 1857).*

¹² Stamboul, 15 Temmuz 1887.

¹³ Wisniak, agm., s. 495.

tanınmayan ve ticari antlaşmalarda da konu edilmeyen borasit madeni için değil alçı taşı için bir imtiyaz elde ettiler. Osmanlı hükûmetinden sakladıkları bilgilerle aldıkları imtiyaz, ticari değeri düşük alçı taşını kapsıyordu ve Karesi’de Fırt Nahiyesi Sultan Çayırı’nda¹⁴ 37,5 dönümlük arazi üzerineydi.¹⁵

Stamboul’da yer alan bu bilgiler, Desmazures’in alçı taşı imtiyazını yenilemeye çalıştığı 1887 yılına aittir ve yazının devamında da Fransız girişimcinin karşılaştığı zorluklar ve başarılarına yer verilmiştir. Osmanlı arşivinden bir kıyaslamaya gidilirse; madenin keşfedildiği arazi 1780 yılı itibarıyla mahalli ahaliden Hatıpzade Ali Efendi adlı birisine aitti ve aynı tarihte taş ocağı madeni olarak kullanılmaya başlanmıştı. Ali Efendi madenle ilgili bir temessük elde etmişti. Maden üzerindeki tasarruf hakkına taarruz eden Süleyman isimindeki bir kişi nedeniyle Ali Efendi’ye maden üzerindeki tasarruf hakkını onaylayan bir ferman da verilmişti. Ali Efendi vefat edince oğulları Hacı Mehmet ve Hüseyin, madeni 40 lira bedel ile Avusturya tebaasından Groppler’e 1868 yılından itibaren 10 sene müddetle icar etmişlerdir. Ali Efendi’nin oğulları madeni kendi mülkiyetlerine almak istediklerinde, maden arazisi alçı taşı madeni olması sebebiyle 24 Aralık 1868 tarihli ilam ile Arazi Kanunnamesi’nin 107. Maddesine¹⁶ göre hazineye geçmiştir. Arazi sahiplerine madenin tarım arazisinde olması ve maden nedeniyle tarım arazisi işlevinin kaybedilmesi sebebiyle 9 Nisan 1870 tarihli karar ile bedeli ödenmiştir. Sonrasında 1870 yılının mart ayında başlamak üzere Desmazures, değişken yıllık taksitli ödemelerinden oluşan¹⁷ toplam 9000 Osmanlı lirası bedel ile 1890 Şubat ayında sona erecek 20 yıllık bir alçı taşı imtiyazı almıştır.¹⁸

1874 yılında Desmazures’in alçı taşı arazisinde borasit madeni bulunduğu haber alınması sebebiyle alçı taşı için ödediği yıllık imtiyaz bedeli olan 450 liraya, 200 lira da borasit için zam yapılarak %5 rüsum ile 1875 yılında imtiyazı yenilenmiştir.¹⁹ Bu durum esas itibarıyla 1869 Maden Nizamnamesinde

¹⁴ BOA, *Meclis-i Vükela (MV)*, 5/33, H. 24 Zilhicce 1302, (M. 4 Ekim 1885).

¹⁵ Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie*, Paris, 1894, s. 18-19, Stamboul, 15 Temmuz 1887.

¹⁶ Arazi Kanunnamesi 107. Madde: “Her kimin uhdesinde olursa olsun arazi-i miriyeden bir mabalde zıbur eden altın ve gümüş ve nıhas (bakır) ve demir ve enva-i ahcar (taşlar) ve alçı ve kükürt ve güberçile ve zımpara ve kömür ve tuş madenleri ve maden-i saire cânib-i beyt-ül mala aid olub arazi mutasarrıflarının hiçbir madeni zabt eylemeğe veyabut çıkan madenden bisse almağa salahiyetleri yokdur...” *Düstur*, Tertib-i Evvel, Cilt 1, s. 192-193.

¹⁷ İlk 5 sene 120x5: 600; ikinci 5 sene 240x5: 1200, üçüncü 5 sene 480x5: 2400, dördüncü 5 sene 960x5: 4800 olmak üzere toplam 9.000 Osmanlı lirası. BOA, *Şûrâ-yı Devlet (ŞD)*, 237/17, H. 08 Zilhicce 1287 (M. 10 Mayıs 1870).

¹⁸ BOA, *ŞD*, 237/17, H. 08 Safer 1287 (M. 10 Mayıs 1870).

¹⁹ BOA, *İrade Meclis-i Mahsus, (İ. MMS)*, 51/2259, H. 18 Rebiülevvel 1292 (M. 24 Nisan 1875).

belirtilen, bir maden sahasından imtiyaz harici bir maden zuhuru durumunda imtiyaz sahibinin diğer taliplilere tercih edileceği sebebiyle nizama uygundu.²⁰ Ancak Nizamnamede borasit madenleri yer almıyordu ve Osmanlı Devleti borasit madenini alçı taşıyla bir tutarak vergi oranında veya şartlarda herhangi bir değişikliğe gitmemiştir. Bunda Osmanlı idarecilerinin borasit madeni hakkında bilgi sahibi olmamalarının etkisi bulunmaktadır.

Desmazures'in alçı taşı madeninde borasit bulma hikâyesi ise tartışmalı bir durumdadır²¹ ve bir tür dolandırıcılık da içermektedir. İddia sahibi Aydın sabık naibi Mehmed Raşid'e göre Desmazures borasit madenini devletten saklamak suretiyle dört²² sene boyunca Karesi'den Bandırma limanına oradan da Avrupa'ya alçı taşlarının içerisinde borasit göndererek devleti zarara uğratmıştı. Bandırma Rüşumat Müdürü tarafından geç de olsa fark edilen ve İstanbul'a bildirilen bu kaçakçılık neticesinde Osmanlı idarecileri borasitin farkına varabilmişlerdir.²³ Bu iddialar, Desmazures'in 1875 yılındaki imtiyaz görüşmelerinde dile getirilmemiştir. Şûrâ-yı Devlet'in 10 Nisan 1875 tarihli ve borasit madeninin alçı taşından farklı bir maden olması sebebiyle alçı taşı imtiyazının uzatılmadan yeni bir imtiyaz dâhilinde verilmesi gerektiğini savunduğu oturumda da "...alçı madeni yirmi sene müddet-i imtiyaz ve 9000 aded Osmanlı altını bedel ve şerait-i ma'lume ile merkuma ihale olunarak muabahren çıkarılmakta bulunan alçıların derununda mârr'uz-zîker borasit ma'deninin zuhur ettiği haber alınması üzerine..." şeklindeki ifadede Desmazures'e yönelik herhangi bir suçlamada bulunulmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Desmazures Divan-ı Muhasebata çağırılarak kendisine borasitin alçıdan başka bir maden olduğu ve ayrıca bir bedel ile imtiyaz alması gerektiği anlatıldığında Desmazures, elindeki imtiyaz fermanında alçı taşı ve alçı madeni yazdığını ve alçı madeninin ise boratlı alçı anlamına geldiğini ifade etmiştir. Mühendisler tarafından madende yapılan incelemede de Desmazures'in alçı madeninden elde ettiği alçı taşlarını para etmediği için mahalline bırakarak yalnız borasiti ihraç ettiği anlaşılmıştır.²⁴ Dolayısıyla Desmazures, alçı taşı namıyla aldığı imtiyazla alçı taşı değil borasit işi yapmaktaydı. Bu durum bir imtiyaz iptalini gerektirirken bu yola gidilmemiştir.

Bu süreçte devletin uğradığı zararın boyutu 4 senelik zaman diliminde, tespit edilebilen ve Avrupa'ya ihraç edilen 1.649 bin kıyve (1 kıyve 1,28 kg hesabıyla)

²⁰ 1869 tarihli Maden Nizamnamesi, 35. Madde., *Düstur*, I. Tertib, Cilt 2, s. 324-325.

²¹ Desmazures'in keşif süreci için ayrıca bk. Sayan, *age.*, s. 14-16.

²² *BOA, İ. MMS.*, 51/2259, H. 18 Rebiülevvel 1292, (M. 24 Nisan 1875).

²³ *BOA, Yıldız Perakende, Orman, Maadin ve Ziraat Nezâreti, (Y. PRK. OMZ.)*, 1/11, 03 H. Rebiülahir 1299 (M. 22 Şubat 1882).

²⁴ *BOA, İ. MMS.*, 51/2259, H. 18 Rebiülevvel 1292, (M. 24 Nisan 1875).

2.110 ton ham borasiti kapsıyordu. Bir yılda ihraç edilen 412 bin kıyye borasitin kıyyesi 60 para olmak üzere yıllık 618 bin kuruştan 2 milyon 472 bin kuruş ederin rüsum karşılığı ise yıllık 30.900 kuruştan toplam 123.600 kuruş idi.²⁵ Ancak Osmanlı Devleti'nin yaptığı hesap, rüsum oranının alçı taşı gibi %5 oranında hesaplanmasıyla elde edilmiştir. İleride değinileceği üzere Osmanlı Devleti'nin borasit madeninin değerini fark etmesiyle rüsum oranları tüm borasit imtiyazında %16'ya yükseltilecektir. Dolayısıyla devletin reel zararı 395.520 kuruştur.

Hukuki Altyapı

Osmanlı Devleti topraklarında borasit keşfedildikten sonra maden hakkında araştırma yapmaya başlamıştır. Avrupa'da makbul ve muteber bir maden olarak çini ve sair fabrikalarda kullanıldığı, Amerika'daki bor madenlerinin yüksek maliyetleri yanında Toscana bor madenleriyle de rekabet edilebilecek seviyede bor üretimine erişildiği görülmüştür. Bu sebeple borasit, *menba'-i servet-i cedid* olarak görülerek, vergilendirmesi de bu düzlemde değerlendirilmiştir.²⁶

Osmanlı penceresinden borasitin keşfi, tüketim veya endüstri imkânları bakımından değilse de vergilendirme anlamında yeni bir kaynağın bulunması demektir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin borasiti işleyerek değerlendirme imkânı, bor işleme rafinerisine sahip olmadığı için bulunmamaktaydı. Yukarıda belirtildiği gibi borasit 1869 Maden Nizamnamesi'nde yer almamıştı. 1887 yılında ise yenilenen nizamnamede borasit, nizamnamenin 2. Maddesinde altın, gümüş, demir, manganez, lüle taşı, zımpara vb. gibi sathın derinliklerine inen, damar halindeki maden-i asliye kategorisine sokulmuştur. Diğer taraftan nizamnamenin 43. Maddesinde bakır, kurşun, kömür gibi kuyu ve mağaralar açılmasıyla gün yüzüne çıkarılan madenlerden alınacak rüsum %1-5 arasındayken; borasit, lüle taşı, zift, petrol gibi yağın halinde bulunan kategoride ele alınarak hasılat-ı gayr-i safiyesinden alınacak rüsum oranı %10-20 arasında belirlenmiştir. Ancak bu değişiklik henüz 1880 yılında nizamname harici uygulamaya konulmuştu.²⁷ Bu bakımdan borasit rüsum oranı bakımından, imalatı kolay madenler arasında sayılarak yüksek rüsum oranlı madenler arasına girmiştir. İmtiyaz müddetleri de nizamnamenin 5. Maddesinde belirtildiği üzere 40-99 yıl arasında belirlenmiştir.²⁸

²⁵ BOA, *İ. MMS.*, 51/2259, H. 18 Rebiülevvel 1292, (M. 24 Nisan 1875).

²⁶ BOA, *Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı*, (Y. A. RES.), 9/57, H. 20.02.1298 (M. 22 Ocak 1881).

²⁷ BOA, Y. A. RES., 9/57, H. 20 Safer 1298 (M. 22 Ocak 1881).

²⁸ 1887 Maden Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertib, Cilt 5, s. 887, Osmanlı Devleti'nde maden hukukunun gelişimi için bk. Serap Taştekin, *Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku ve İmtiyazlar*, Bilgin Yayınları, Ankara, 2021.

1887 Nizamnamesi Desmazures'in imtiyazının bitiminden 3 sene evvele ve yerli yabancı sermayedarların borasit işletme imtiyazları talep etmeye başladığı bir döneme denk gelmektedir. Ancak devlet 20 Ekim 1883 tarihinden itibaren, nizamnamenin hazırlandığı 6 Eylül 1887'ye kadar borasit arama ruhsatlarının verilmesini yasaklamıştır.²⁹ Dolayısıyla 4 yıllık süreçte Osmanlı idarecileri -yalnız borasit madenini kapsamamakla birlikte- borasit hakkında gerekli hukukî altyapıyı oluşturmuşlardır. Burada en önemli husus borasitin yığın ve asli madenlerden addedilmesidir. Bu, borasitin, damar ve tabaka halinde bulunan ve çıkarma maliyeti daha yüksek *maden-i asliye* arasına alınırken; vergilendirilmesinde ise alçı, lüle, porselen taşı gibi çıkarma maliyeti daha düşük ve rüsumu daha yüksek *maden-i sathıye* sınıfına dâhil edilmesi anlamına geliyordu.

Yeni Rakipler: Hanson & Giove

Osmanlı topraklarında borasit çekişmesi, Desmazures'in bor keşfinin öğrenilmesinin akabinde 1876 yılında, yeni rakiplerin borasit arama ruhsatları almaya ve imtiyaz taleplerinde bulunmalarıyla başlamıştır. Bu dönemde Desmazures kendi tekeli için yeni girişimcilere karşı korumaya çalışırken, maden imtiyazını genişletmeye çalışacaktır. Desmazures henüz 1875 yılında 99 yıllık bir borasit imtiyazı için hükümete başvurmuştu.³⁰ Devlet ise elindeki kaynağın değerini anlamıştır ve bu kaynaktan elde edeceği geliri maksimum seviyeye taşımak için uğraşacaktır. Dolayısıyla bu yeni dönemde çekişme ve pazarlıklar temelde yeni imtiyazlar ve vergi oranları üzerine gerçekleşecektir.

1876 yılında bir maden arama ruhsatnamesi ile Desmazures'in bor tekeli sarsılacaktır. İngiliz vatandaşı M. Hanson ile İtalyan Frederic Giove adlı girişimcilerin ortaklığı, Desmazures'un maden alanının hemen kıyısında 2500 dönümlük bir sahada bir maden arama ruhsatı elde etmiştir.³¹ Ortaklar, ellerindeki ruhsatname ile kısa sürede kuyu açma faaliyetleriyle maden aramaya başlamışlar ve muvaffak da olmuşlardır.³²

Hanson & Giove ortaklığı 1880 yılında buldukları borasit yatağından dolayı imtiyaz başvurusunda bulunmuştur. Devlet tarafından imtiyazın uygunluğunu kapsayan araştırmada ise yeni bir suistimalle karşılaşmıştır. 1880 yılından önce yani imtiyaz başvurusundan dört yıl önce elde edilen ve maden arama faaliyetlerini kapsayan ruhsat ile bir işletme kurulduğu ve devletten habersiz maden çıkarıldığı anlaşılmıştır. Giove 1876 yılında aldığı arama ruhsatıyla sermayedar olarak Hanson'la ortaklık kurmuştur ve artık mümkün olan

²⁹ *Orman ve Maadin Mecmuası*, Aded: 4-12, 1 Şubat 1305, s. 348.

³⁰ *BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.)*, 476/27, M. 04.09.1879.

³¹ *BOA, HR. TO.*, 258/28, M. 13.01.1880.

³² *BOA, ŞD.*, 2898/72, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

yabancıların arazi satın almaları sayesinde bir kısım araziyi de tasarrufuna almıştır. Ortaklık Balıkesir'in Sultançayı civarında borasit aramaya başlamış ve 2 yıl sonra açtıkları yedinci kuyuda borasit bulmuşlardır. Hanson ve Giove'ye piyasa araştırması amacıyla numune olarak 300 ton borasiti kapsayan bir ihracat izni verilmişti.³³ Ancak maden işletme imtiyazına sahip olmamalarına rağmen sadece arama ruhsatına dayanarak, belirtilen miktarın çok üzerinde cevher çıkarmışlardır. Desmazures, yeni ortaklığın arama ruhsatı aldığı dönemde, borasit madeni bulamayacakları düşüncesiyle itiraz etmemiştir³⁴ ancak yeni rakiplerinin borasite ulaşmalarıyla Aralık 1879 ve Haziran 1880'de iki kez hükümete başvurmuştur.³⁵ Başvuruları, Hanson & Giove'nin Maden Nizamnamesinin 36. Maddesinde belirtilen "...usul ve kaide üzere maden imali için fermân-ı âliyi bâiz olmayan kimse maden ibraç ve imaline teşebbüs eylediği takdirde kendisinden 4 liradan 40 liraya kadar ceza-yı nakdî alındıktan sonra, ibraç eylediği mevadd-ı ma'deniye dahi zabd olunacak..."³⁶ ifadesine dayanıyordu. Bu iddialar doğrultusunda Osmanlı makamları Hanson & Giove'nin borasit imalat ve ihracatını yasaklamıştır.

Hanson & Giove çıkardıkları cevheri ihraç edebilmek ve madeni işletmeye devam edebilmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Zira yasaklama kararından sonra bölge ahalisinden ve İtalyan Sefaretine göre yedi-sekiz yüz çalışanın³⁷ işlerine son verildiği gibi yasa dışı olarak çıkardıkları 4300 ton borasit de ihraç edilemeden ortada kalmıştır. İki yıl süren anlaşmazlık Hanson & Giove'nin maden aradıkları arazi üzerindeki haklarının tanınmasıyla son bulmuştur.³⁸ Bu tarihten sonra Hanson & Giove halihazırda çıkardıkları ve hava koşulları nedeniyle bozulma tehlikesi bulunan borasitler için ihracata ruhsat alabilmek amacıyla başvurularda bulunmuşlardır. Osmanlı idarecileri hazineyi de etkileyecek bu yasaklamayı, vergi düzenlemeleri ile kendi lehlerine çevirebilmişlerdir.

Osmanlı'da Borasit İmtiyaz Savaşları

Hanson ve Giove bir taraftan maden cevherini ihraç etmek için uğraşırken diğer taraftan Desmazures'e rağmen borasit madenlerine sahip olma mücadelesi başlamıştır. Mücadele iki yönlüdür, öncelikle iki girişimin birbirleriyle olan

³³ BOA, ŞD., 2898/72, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

³⁴ BOA, Hariciye Tabirrat (HR. TH), 47/88, M. 18.09.1883.

³⁵ BOA, ŞD., 2898/72, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

³⁶ 1869 Maden Nizamnamesi, 36. Madde, *Düstur*, I. Tertib, Cilt 2, s. 325.

³⁷ BOA, Y. A. RES., 25/28, H. 15 Zilhicce 1301, (M. 6 Ekim 1884).

³⁸ BOA, HR. TH., 47/88, M. 18.09.1883.

mücadelesi, sonrasında ise iki girişimin anlaşarak daha iyi koşullarda imtiyaz elde edebilmeleri için Osmanlı makamlarıyla giriştikleri mücadeledir.

Yukarıda bahsedildiği üzere Desmazures, 1870 yılında alçı taşı imtiyazını onaylatmıştı. Beş yıl sonra 1875'te alçı taşı madeninde borasit çıkardığının öğrenilmesiyle, hükûmete başvurarak aynı imtiyaza 200 lira zam yapılmasıyla resmî olarak borasit çıkarmaya da başlamıştır. Daha sonra 37,5 dönüm arazinin yeterli olmayacağı düşüncesiyle, maden sahasını 4225 dönüme, imtiyaz süresini de 99 yıla çıkarmak amacıyla 1878 yılında yeni bir başvuruda bulunmuştur. İlgili talep, alakadarlara haber verilmek üzere, usul gereği 61 günlük itiraz süresiyle 21 Ocak 1878'de gazetede ilan edilmiştir. 7 Şubat 1878'de ise Hanson & Giove adı geçen hudut dâhilinde bulunan 200 dönüm arazilerinde arama ruhsatına sahip oldukları ve borasit bulduklarını ifade ederek Desmazures'in imtiyaz talebine itiraz etmişlerdir. Hanson & Giove 11 Şubat 1879'da maddi bakımdan muktedir oldukları, yöre ahalsinin Desmazures'e olan itirazları ve arazinin eski sahipleri Hatipoğulları'nın Desmazures'e başka arazi vermeyeceklerine dair iddialarla birlikte de 99 yıllık bir imtiyaz talebini içeren bir dilekçe sunmuşlardır.³⁹

Hanson & Giove kendilerine verilecek imtiyazın Desmazures'in imtiyazına hâlel getirmeyeceği, öte yandan Desmazures'in 37,5 dönüm arazi haricinde talep ettiği 4000 küsur dönüm araziye ek olarak Desmazures'in Paris'te sahip olduğu bor fabrikası ile tüm cevherleri kendi tekeline alma amacı taşıdığını gündeme getirmişlerdir.⁴⁰

Desmazures bu süreçte borasit madenlerinin mucidi olduğunu vurgulamış ayrıca Babıali ve yangında zarar gören Hereke fabrikasının inşası için faizsiz peşin 30 bin lira vermeye hazır olduğunu da bildirmiştir. Bu sırada Desmazures'in rakiplerine karşı elini güçlendiren bir faktör de 29 Mayıs 1879'da bölgeye gönderilen Osmanlı ser-mühendisi Ernest Weiss'in 15 Ağustos 1879 tarihli raporu olmuştur.⁴¹ Şûra-yı Devlet kararıyla, ilgili arazi çekişmesinden dolayı Desmazures'in madeninin araştırılması amacıyla bir mühendis gönderilmiştir. Hanson ve Giove de kendi mühendislerine bir rapor hazırlatmışlardır.⁴²

Weiss'in raporuna göre Hanson & Giove'nin talep ettiği arazide imtiyaz vermek sakıncalıydı. Desmazures borasit madenlerinden yıllık 500 tonluk borasit ihraç ederken bu miktar 1000 tona ulaşmıştı. Bu süreçte 105 metrelik mesafe kaydetmişti ve yıllık 1000 tondan ancak 22 senelik borasit cevheri

³⁹ BOA, ŞD., 2431/21, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

⁴⁰ BOA, ŞD., 2431/21, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

⁴¹ BOA, ŞD., 2431/21, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

⁴² BOA, ŞD., 2431/21, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

kalmıştı zira Giove'nin istediği arazi bu damara sadece 560 metre mesafedeydi. Diğer taraftan Desmazures büyük para ve emeklerle Susurluk nehrini temizletmiş ve memleketi ma'mur etmişti. Nehrin küçük gemi trafiğine açılmasıyla kendi gemilerini madene kadar hareket ettirebiliyordu. Desmazures'in bir büyük iki de küçük vapuru vardı ve moloz nakli için 50 ameleye iş sağlıyordu ki bu sayı ileride daha da artacaktı. Nehirlerin temizlenmesi ve bataklıkların kurutulmasıyla kendi nakliye imkânlarını geliştirmeyi amaçlamıştı ancak bu faaliyetlerin ziraata büyük katkısı olmuştu. Bu sebeplerden kimseye faydası olmayan bir rekabete yol açmamak için Desmazures'e imtiyaz verilmeliydi. Hüdavendigâr Vilayeti ser-mühendisinin raporu da durumu teyit ediyordu. Vilayet mühendisine göre Giove, Desmazures'in arazisinin bitişiğindeki kendi arazisinde borasit bulmuştu fakat damar aynı damardı. Nakliyatta ve amele bulmakta zorluklar çıkabilirdi ve bu rekabetin yol açacağı zarar iki madenin de tatil ettirilmesiyse sonuçlanabilirdi.⁴³

Weiss'in raporu Desmazures'e bakışı kısmen olumlu hale getirmiştir. Desmazures'in kendi menfaatine de olsa ücretsiz olarak nehir ve bataklıkları temizlemesi vergileri azaltmıştı. Âşâr geliri 40-50 sene önce 50 yük kuruş olan Mihaliç'in, nehirlerin dolması, bataklıklardan havanın bozulması sebebiyle nüfusu azalmıştı, Desmazures'in faaliyetleriyle Mihaliç de ihya olacaktı.⁴⁴

Şûrâ-yı Devlet, idarenin önünde üç seçenek olduğunu belirtti: 1. Desmazures'e Hüdavendigâr'daki tüm borasit imtiyazlarını vermek, 2. Desmazures'in kendi imtiyazını aynı arazide yenileyerek Hanson ve Giove'ye de bir imtiyaz vermek, 3. Her ikisine de madenleri taksim etmek ve Desmazures arazisinin genişletmek, geri kalan borasit madenlerini de başka taliplilere vermek. Şûrâ-yı Devlet, birinci seçeneği ekonomik ve politik nedenlerle uygun bulmamıştır ve devlet-millet menfaatlerine en uygun seçeneğin üçüncüsü olduğunda karar kılmıştır. Her iki rakip, avans olarak Hazine'ye 30 bin kuruş ödemeyi kabul etmekteydiler ve Desmazures'in yöre ahalisine katkıları azımsanmayacak seviyedeydi. Şûrâ-yı Devlet'in 25 Mart 1880 tarihli görüşü buydu.⁴⁵ Diğer taraftan II. Abdülhamid de dâhil olmak üzere Mehmed Raif Paşa ve Mehmed Kadri Efendi gibi Nafia Nazırlığı görevlerini üstlenen idareciler demiryolu inşası gibi altyapı geliştirmeleri ve özel bir yönetim altında milli imkânlarla bor madenlerinden yıllık 30 bin lira gelir elde edilebileceği fikrindeydiler.⁴⁶ Desmazures'in ilk imtiyaz sürecinde idareyi zarara uğratması

⁴³ BOA, ŞD., 2431/21, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

⁴⁴ BOA, ŞD., 2431/21, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

⁴⁵ BOA, ŞD., 2431/21, H. 09 Receb 1297 (M. 17 Haziran 1880).

⁴⁶ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi (Y. PRK. BŞK.), 7/10, H. 10 Safer 1300 (M. 21 Aralık 1882).

Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nde de millileşme arzusunun ortaya çıkarmıştır. Nezaretin 30 Aralık 1883 tarihli bir raporunda bor madenleri özelinde ecnebilerin ülkeye verdikleri zararın önüne geçilmesi için sadık Osmanlı vatandaşlarından müteşekkil bir anonim şirket kurulması önerilmiştir. Raporda dış sermayeye ihtiyaç duyulmakla birlikte en azından devletin muhatabının kendi vatandaşları olacağından ecnebilerin ülkeye verdiği zararlar bertaraf edilebilecekti.⁴⁷

İyi niyetli fakat uygulanamayan bu görüşlere karşın yukarıda vurgulanan incelemeler neticesinde devlet nazarında Desmazures ile Hanson & Giove ortaklığının her ikisine de imtiyaz verilmesi görüşü ağırlık kazanmıştır fakat bu kez imtiyazın şartları üzerine uzun bir müzakere süreci başlayacaktır. Bu süreçte Osmanlı Devleti yerli Müslüman ve gayrimüslim girişimcilerin imtiyaz taleplerini değerlendirmeye almış ve gerek diğer imtiyaz talepleriyle oluşacak tekeli kırmayı gerekse dayattığı vergi oranlarını kabul ettirmeye çalışmıştır. Örneğin 1883 yılında Giritli tacir Yusuf Asım Bey'in⁴⁸ Karesi'de Fırt Nahiyesinde İldiniz Köyünü kapsayan 80 yıllık bir borasit imtiyazı talebi söz konusu olmuştur. Asım Bey %20 oranında rüsum teklif etmişti.⁴⁹ Yusuf Asım'ın talep ettiği imtiyaz, kendisinin mal sahibi olmadığı ve aslında imtiyazı Kandiyen'in İngiliz konsolos vekili Calokirimos namına almaya çalıştığı anlaşılmıştır.⁵⁰ 1881 yılında ise Mihran Şirinyan adlı bir girişimci Karesi vilayetindeki Fırt nahiyesinde parça parça 5500 dönümde alçı taşı ve borasit madenlerini kapsayan bir arama ruhsatı elde eder⁵¹ ancak Şirinyan'ın arama ruhsatı imtiyaza dönüşmeyecektir.

Bu süreçte başvuru sahiplerinin de borasitten alınacak rüsum oranlarının yükselmesini engellemek amacıyla çeşitli itirazları olmuştur. Desmazures ile Hanson & Giove, madenlerin 55-70 metreden çıkartıldığını, Avrupa'da kullanım alanının o derece geniş olmadığı, Toscana'da çıkarılan boraks ile rekabet edilemeyeceği, borasitin çeşitli işlemlerle borata dönüştürüldüğü, Karesi'den Bandırma'ya oradan da Avrupa'ya naklinin pahalıya mâl olduğu iddia edildi. %1-5 arası rüsum oranının lüle taşı ve zımpara örnek gösterilerek %10-20 seviyelerine çekilmesi adil değildi çünkü lüle ve zımparanın resmînin yüksek

⁴⁷ BOA, Y. PRK. OMZ, 1/16, H. 29 Safer 1301 (M. 30 Aralık 1883).

⁴⁸ Mutluçağ, acıklı bir hikâyenin sadık Türk kahramanı olarak sunduğu Yusuf Asım Bey'in imtiyaz talebi, şüpheli bağlantıları ve mâl varlığının yetersizliği sebebiyle reddedilmiştir. Mutluçağ, Anadolu'da Yabancı Çıkarlarına Bir Örnek Borasit Madeni, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, Sayı 47, 2000.

⁴⁹ BOA, *Yıldız Mütennevi Maruzat (Y. MTV.)*, 12/23, H. 08 Şevval 1300 (M. 12 Ağustos 1883).

⁵⁰ BOA, Y. PRK. OMZ., 1/11, H. 03 Rebiülahir 1299 (M. 22 Şubat 1882).

⁵¹ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)*, 238/17830, H. 01 Muharrem 1311 (M. 15 Temmuz 1893).

olmasının sebebi, kıymetleri değil çıkarma maliyetlerinin düşüklüğü ve hazır müşteriye.⁵²

Aslında imtiyaz sürecinde bir kısmı asılsız iddialar ya da taraflı gazete haberlerinin yapılması sık karşılaşılan durumlardı. Vergi artırım ihtimallerinde veya farklı girişimcilerin imtiyaz taleplerinde her zaman Avrupa'da borasit fiyatlarının düştüğü söylenirdi. Bu iddiada Amerikan boru gerekçe gösterilirdi ve bu sayede yeni imtiyaz taliplilerinin hevesleri kırılır ya da vergi indirimi koparılmaya çalışılırdı ancak 1885 yılında borasit fiyatlarının 30-35 lira seviyelerinden 8-11 liralara düştüğü teyit edilmektedir.⁵³ Buna karşılık Osmanlı borasiti Amerikan borasiti gibi ham olarak Avrupa'da satışa sunulmuyordu. Osmanlı Devleti'nde imtiyaz sahipleri borasiti doğrudan Avrupa'daki kendi fabrikalarına gönderiyorlardı. Ayrıca Osmanlı borasiti Amerikan boruna göre dört katı daha verimliydi.⁵⁴

Bor madeninin imtiyaz süreçlerini takip eden ve müdahalelerde de bulunan II. Abdülhamid, taliplerin %15 rüsum ve 50 bin avansı kabul ettiği sırada⁵⁵ rüsumun %20'den yukarı hatta %30'a kadar çıkarılması için hükümete baskı yapıyordu. II. Abdülhamid, Desmazures ile Hanson & Giove'ye verilecek imtiyazlarda en iyi koşulları elde etmeye çalışıyordu. Avrupa'da borasite olan ihtiyacın artmasıyla talebin artacağı göz önüne alınarak rüsum oranının %30'lara kadar çıkartılabileceği, avansın da %6 faiz ile 100 bin lira raddelerine ulaşabileceği Padişah'ın düşüncesi idi.⁵⁶ Buna karşın Maden Nezareti, Güney ve Kuzey Amerika'da keşfedilen madenler nedeniyle Avrupa'da bor fiyatlarının 45 liralardan 13 liraya kadar düştüğünü hatırlatıyordu.⁵⁷ Bu bakımdan uluslararası piyasalarda devletin de aleyhine bazı gelişmeler meydana gelmiştir. Avrupa'da fiyatların düşmesiyle her iki talibin imtiyazlarının 60 bin avansla ve %15 rüsum oranıyla sürüncemede bırakılmaması görüşü ağırlık kazanıyordu.⁵⁸ Neticede imtiyazlar II. Abdülhamid tarafından onaylandı (bk. Ek-1).

Buna göre; 20 Haziran 1887 tarihli Desmazures'e verilen imtiyaz ile 37,5 dönümlük maden işletim sahası 4298 dönüme çıkarıldı. İmtiyaz müddeti ise 50 sene olarak tespit edildi. Cevherin ihraç bedeli üzerinden %16 rüsum kabul

⁵² BOA, ŞD., 1173/56, H. 07 Zilkade 1297 (M. 11 Ekim 1880).

⁵³ Öcal, agm., s. 199.

⁵⁴ BOA, ŞD., 1181/19, H. 14 Cemaziyülevvel 1304 (M. 8 Şubat 1887), Sayan, *age.*, s. 65.

⁵⁵ BOA, ŞD., 1181/19, H. 14 Cemaziyülevvel 1304 (M. 8 Şubat 1887).

⁵⁶ BOA, *İrade Meclis-i Mahsus*, (İ. MMS.), 91/3849, H. 29 Ramazan 1304 (M. 21 Haziran 1887).

⁵⁷ BOA, İ. MMS., 91/3849, H. 29 Ramazan 1304 (M. 21 Haziran 1887).

⁵⁸ BOA, MV., 14/39, H. 26 Safer 1304 (M. 24 Kasım 1886).

edildi, borasit fiyatı Avrupa piyasalarına göre, nakliyat için yarım Osmanlı lirası tenzil edildikten sonra hesaplanacaktı. Ancak belirlenecek fiyat imtiyaz tarihinden itibaren ilk 3 sene için ton başına 10,5 Osmanlı lirasından aşağıya indirilmeyecekti. Bu imtiyaz ile Desmazures'in 7 Temmuz 1875'te borasit için yenilediği alçı taşı imtiyazı da hükümsüz kalmıştır.

Hanson & Giove'ye ise aynı tarihte ve aynı şartlarla 1246 dönümlük alanı kapsayan borasit imtiyazı verilmiştir. Her iki imtiyaz için avans miktarları nakden 80'er bin lira idi ve avansa %6 faiz ve %2 Re'sülmâl olmak üzere %8 ile yıllık taksitler tahsis edilmişti ve yıllık ödeme 6.400 lira ve faiz idi. Bu avans yıllık rüsumdan düşüleceği için üretim de bu seviyelerde tutulacaktı. Daha fazla üretim durumunda ise fazla üretim ücreti hazineye teslim edilecekti ve cezaya tâbiydi. Avansın ödenmesi hususunda her iki imtiyaz sahibi de birbirine kefil edilmiştir.⁵⁹

Her iki şirketin imtiyaz süreci böylelikle 1887'de sona ermiştir. Burada dikkat çeken husus Osmanlı Devleti'nin borasit üretimini avans miktarının yıllık ödemesi olan 6400 lira ile sabitlemesidir. Bu da 6.400 liralık rüsumla tekabül eden 40.000 liralık ihracat demektir ki yaklaşık 10,5-13 liralık ton fiyatı ile iki şirkete ayrı ayrı 3.000 ila 3.800 ton arasında bir ihracata müsaade edileceğini göstermektedir. Bu miktar yalnız bu imtiyazlar için geçerlidir.⁶⁰ Desmazures'in Paris'teki fabrikasının da yıllık 3000 ton boraks ve borik asit işleme kapasitesi vardı.⁶¹

Borasit, devletin en üst oranda kâr ettiği %10-%20 arasında vergilendirilen madenlerden biri olarak Osmanlı maden hukukunda yer almıştı. İmtiyazlarda %16 oranının benimsendiği göz önüne alınırsa devlet, çıkarılan her borasitin %16'sını kasasına koymuştur. *Stamboul* gazetesine göre devlet imtiyaz pazarlıklarında oldukça iyi mücadele etmişti. Borasit artık eskisi gibi 75 poundlara satılmıyordu, ton fiyatı 11-12 poundlara kadar gerilemişti. Bolivya bor madenlerinin keşfi piyasayı etkilemişti. Bolivya boru düşük maliyetle çıkarılmaktaydı ve demiryolu ile sahile indirilmekteydi. Limanda bekleyen Alman ve İngiliz gemileri cevheri Avrupa'ya taşıyordu. Avrupa'nın borasit ihtiyacının ise 10 bin ton olduğu tahmin edilmekteydi.⁶²

Desmazures ile Hanson & Giove ortaklığı uzun süren imtiyaz mücadelelerinden sonra imtiyazlarını devretmişlerdir.

⁵⁹ *BOA, İ. MMS.*, 91/3849, H. 29 Ramazan 1304 (M. 21 Haziran 1887).

⁶⁰ *BOA, İ. MMS.*, 91/3849, H. 29 Ramazan 1304 (M. 21 Haziran 1887).

⁶¹ Werner Bühler, *Borasit, The Story of the Turkish Boron Mines and Their Impact on the Boron Industry*, Switzerland, 1996, s. 45.

⁶² *Stamboul*, 15 Temmuz 1887.

Müşir Fuad Paşa'nın Borasit İmtiyazı, Borax Company Limited ve Yeni Mücadeleler

Osmanlı borasitleri üzerinde Desmazures ve Hanson & Giove ortaklığının imtiyaz mücadelesinin uzun süre neticelenmemesi sebebiyle yeni imtiyaz başvuruları ortaya çıkmıştır. 1885 yılında Müşir Fuad Paşa yukarıda konu edilen arazileri kapsayacak bir imtiyaz talebinde bulunmuştur. Müşir Fuad Paşa, 93 Harbi'nde ün kazanmış komutanlardan biriydi ve daha sonra II. Abdülhamid'in yaverliğine atanacaktı. Fuad Paşa yıllık 8-10 bin lira getirisi olabilecek arazilerin ecnebiler yerine, borç içinde yüzen kendisine verilmesini istiyordu.⁶³ Fuad Paşa madencilikten anlayan bir girişimci olmaktan ziyade, kârlı fırsatı görmüş, alacaklıları tarafından mahkemeye verilmiş bir Osmanlı paşasıydı.⁶⁴

Diğer taraftan Desmazures yıllarca çabaladıktan sonra aldığı imtiyazı Osmanlı Bankası direktörü Morgan Foster'a devretti, aynı dönemde Hanson & Giove de imtiyazlarını Foster'a devrederler.⁶⁵ Böylelikle Foster, Desmazures'in 4298, Handon&Giove'nin de 1246 dönüm borasit maden sahasını elde eder. Ancak Foster madeni kendi adına değil İngiliz merkezli *Borax Company Limited* adına devralmıştır.⁶⁶ Böylelikle Londra merkezli şirket Osmanlı borasiti üzerinde bir tekel oluşturur.

Desmazures ile Hanson & Giove girişimlerinin uzun uğraşlarının neticesinde aldıkları imtiyazlarını devretmelerinin sebepleri anlaşılabilir. Devlet imtiyaz sürecinde bazı yasaklamalar getirmiş, borasit işini zorlaştırmıştı, yeni imtiyaz başvuruları başlamıştı ve tekelleri sarsılıyordu ve borasit fiyatları sürekli düşüyordu. Buna karşın geniş imtiyaz sahaları elde etmişlerdi ve uluslararası şirketler de piyasaya giriyordu. Bu süreçte maden işletme riski almak yerine madenleri devretmek daha kârlı görünmekteydi.

Borax Company Limited'in piyasaya girdiği süreçte Fuad Paşa'nın imtiyazı, 22 Ağustos 1889 tarihinde, 99 sene için geçerli, Fırt Nahiyesindeki Sultan Çayırı'nda⁶⁷ Hanson & Giove madeninin hemen yanında, 1500 dönüm (244 cerib), %16 vergi oranıyla II. Abdülhamid tarafından onaylanmıştır.⁶⁸

⁶³ *BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)*, 10/58, H. 11 Şevval 1302 (M. 24 Ağustos 1885).

⁶⁴ *BOA, Y. PRK. AZJ.*, 10/58, H. 11 Şevval 1302 (M. 24 Ağustos 1885), Fuad Paşa borçları sebebiyle evindeki gümüş kap-kacakları sattığını belirtmiştir.

⁶⁵ *BOA, BEO.*, 309/23170, H. 30 Rebiülahir 1311 (M. 9 Kasım 1311).

⁶⁶ Sayan, *age.*, s. 67-69.

⁶⁷ *BOA, İ. DH.*, 1150/89653, H. 26 Zilhicce 1306 (M. 23 Ağustos 1889).

⁶⁸ *BOA, İ. DH.*, 1150/89653, H. 26 Zilhicce 1306 (M. 23 Ağustos 1889).

Fuad Paşa'nın imtiyaz talebinin gerçekleşmesine karşın imtiyaz henüz kendisine resmen teslim edilmemişti ve bu sırada Foster'in devraldığı eski Hanson & Giove ortaklığından kalan bir mücadele başlamıştır. Fuad Paşa'nın imtiyaz aldığı arazide Hanson & Giove ortaklığının 4-5 sene önce bir maden arama ruhsatı başvurusu gerçekleşmişti. Ancak devlet 25 Eylül 1883 tarihinden itibaren, yeni nizamnameye borasit ile ilgili şartların eklenmesi amacıyla 6 Eylül 1887'ye kadar borasit arama ruhsatlarının verilmesini yasaklamıştır.⁶⁹ Fuad Paşa işte bu arada imtiyaz başvurusunda bulunmuştu.⁷⁰

Foster, 14 Eylül 1889'da Borax Company Limited adına bir memorandum ile imtiyaza itiraz eder. Foster'in itiraz gerekçesi Fuad Paşa'ya verilen imtiyazın 1887 Maden Nizamnamesine aykırı olmasıydı. Foster'a göre imtiyaz, çevre madene zarar durumunda tazminat ödenmemesi,⁷¹ harita ve ön rapor hazırlanmaması,⁷² talibin arama ruhsatına sahip olmaması,⁷³ imtiyaz başvurusunun 2 aylık süre boyunca askıda kalacak şekilde gazetelerde ilan edilmemesi,⁷⁴ ilan müddetince vuku bulan itirazın dikkate alınmaması,⁷⁵ daha önce arama ruhsatı verilen bir arazi için başkasına yeni arama ruhsatı verilmesi,⁷⁶ maden araması yapacak kişinin arazi sahiplerinin rızasını almaması,⁷⁷ Fuad Paşa'nın bir anonim şirkete sahip olmaması⁷⁸ gibi nizamnameye uygun olmayan şekilde verilmişti.

Foster'a göre Fuad Paşa'ya verilen imtiyaz için gerekli prosedür işletilmemişti. Bununla birlikte Foster'in iddiaları karşısında II. Abdülhamid de daha önce onayladığı imtiyaz fermanının bir an önce ve katıyen Fuad Paşa'ya verilmesiyle ilgili 24 Eylül 1889'da bir irade çıkarmıştır.⁷⁹ Bu kararlar dâhilinde Fuad Paşa'nın imtiyazının onaylanması Maden İdaresi'nin 1 Ekim 1889 tarihli

⁶⁹ BOA, İ. DH., 1150/89653, H. 26 Zilhicce 1306 (M. 23 Ağustos 1889), *Orman ve Maadin Mecmuası*, Aded: 4-12, 1 Şubat 1305, s. 348.

⁷⁰ Fuad Paşa'nın 2 Eylül 1889 tarihli dilekçesi, BOA, İ. DH., 1150/89653, H. 26 Zilhicce 1306 (M. 23 Ağustos 1889).

⁷¹ 1887 Maden Nizamnamesi, 25. Madde.

⁷² 1887 Maden Nizamnamesi, 27. Madde.

⁷³ 1887 Maden Nizamnamesi, 28. Madde.

⁷⁴ 1887 Maden Nizamnamesi, 29. Madde.

⁷⁵ 1887 Maden Nizamnamesi, 30. Madde.

⁷⁶ 1887 Maden Nizamnamesi, 20. Madde.

⁷⁷ 1887 Maden Nizamnamesi, 10. Madde - 13. Madde.

⁷⁸ 1887 Maden Nizamnamesi, 14. Madde.

⁷⁹ BOA, İ. DH., 1150/89653, H. 26 Zilhicce 1306 (M. 23 Ağustos 1889).

oturumunda karara bağlanmıştır.⁸⁰ Fuad Paşa imtiyazı almıştır ancak tartışmalar sona ermemiştir. 1889 yılı sonlarında arazi tecavüzleriyle ilgili karşılıklı şikâyetler yerel bazı memurların görevden alınmasına yol açmıştır.⁸¹ Fuad Paşa da Borax Company'nin İstanbul-Karesi arasındaki yazışmalarını postanede açıp okuması iddiaları nedeniyle İngiltere Sefareti'nin de dâhil olduğu suçlamalarla karşılaşmıştır.⁸²

II. Abdülhamid'in Ereğli kömür madenleri örneğinde olduğu gibi yabancı hâkimiyetindeki maden sahalarında yaverândan güvendiği kişilere imtiyazlar verdiği bilinmektedir.⁸³ Bu bakımdan Fuad Paşa'nın imtiyazı, bölgedeki yabancı sermayenin tekelleşmesine karşı bir müdahale gibi gözükmekle birlikte Fuad Paşa, 1889 yılında elde ettiği ve kârlı bir yatırıma dönüştürmek için uğraştığı imtiyazını, August Falcouz'un idaresindeki *La Societe Lyonnaise des Mines et Usines de Borax*'a devreder.⁸⁴

La Societe Lyonnaise des Mines et Usines de Borax, 20 Nisan 1891 tarihinde, Karesi'de Fırt Nahiyesindeki borasit madenlerini işletmek, üretmek ve ticaretini yapmak üzere Falcouz, Tubini ve Pradel tarafından kurulmuş bir şirketti.⁸⁵

Daha sonra Foster'in varisleri ise iki maden üzerindeki imtiyazlarını Osmanlı Bankası Müdürü İngiliz Lord Hillington'a devrederler ancak bu devir Borax Company Limited içerisinde gerçekleşmiştir.⁸⁶

Hillington - Falcouz Bor İşletmeleri

Borasit madenleri üzerinde Fuad Paşa ile Borax Company Limited'in çekişmesi imtiyazların devri ile sona ermişken eski Desmazures, Hanson & Giove arazilerine sahip Borax Company Limited ile Falcouz'un Fuad Paşa'dan devraldığı imtiyaza binaen La Societe Lyonnaise des Mines et Usines de Borax işletmeleri piyasadaki yerlerini almıştır. Böylelikle 1899'a kadar iki şirket Osmanlı borasit madenlerini işletecektir. Bu süreç iki şirketin vergi oranlarından şikâyetleriyle geçecektir.

⁸⁰ *BOA, İ. DH.*, 1150/89653, H. 26 Zilhicce 1306 (M. 23 Ağustos 1889).

⁸¹ *BOA, DH. MKT.*, 1688/71, H. 17 Cemaziyülevvel 1307 (M. 9 Ocak 1890).

⁸² *BOA, İ. DH.*, 1166/91166, H. 29 Cemaziyülevvel 1307 (M. 21 Ocak 1890).

⁸³ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 95-96.

⁸⁴ Sayan, *age.*, s. 70.

⁸⁵ "Société Lyonnaise des Mines et Usines de Borax", *Data for Financial History* <https://dfih.fr/issuers/7005/yearbook-ocr> (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023)

⁸⁶ Sayan, *age.*, s. 70.

Borax Company Limited, 1893 yılında Osmanlı Devleti'ne bir memorandum ile yüksek vergi oranından şikâyet eder. Osmanlı borasiti Amerikan borasitinden daha kaliteli ve verimli olmasına karşın %16'lık vergi sebebiyle şirket 1893 yılında 20.000 sterlin zarar etmişti. Osmanlı Devleti yıllık 6400 lira ödemeyi alırken şirket hissedarları hiçbir şey alamamıştı.⁸⁷

1894 yılında Lord Hillington, Karesi'deki şirketlerinin çıkardığı borasitin Avrupa ihtiyacını karşılamasına karşın, imtiyazlı arazilerinin çevresinde maden arama ruhsatı için başvurmuştur. Tüm masrafları kendisine ait olmak üzere ve diğer girişimcilere verilecek tüm arama ve keşif ruhsatlarını kapsayan talepte Hillington, yeni imtiyazların şirketleri ve hazine için doğuracağı zararı gerekçe göstermiştir. Bu girişim devletin piyasa araştırmaları neticesinde kabul görmemiştir.⁸⁸ Şirket tam bir tekelleşme girişiminde bulunmuştur.

Hillington ve Falcouz, 1894'te boraks fiyatlarının Avrupa'da 6-7 liraya kadar düştüğüyle ilgili iddialar ortaya atmışlardır ve indirim talep etmişlerdir.⁸⁹ 1895 yılında vergilerin düşürülmesi talebinde buldukları gibi mahkemeye de müracaat etmişlerdir. Hillington ve Falcouz, Osmanlı borasiti üzerinde ciddi bir tekel kurdukları gibi Avrupa'daki rafinerileri ile de piyasayı belirliyorlardı. Üretim maliyetleri (Tablo 3), satış imkânlarının zorluğu ve nakliye ücretlerini ileri sürerek %16 vergi oranını düşürmeye çalışmışlardır. Ancak temel argümanları borasitin boraka dönüştürülmeden satılmadığıydı.⁹⁰ Osmanlı Devleti ise yaptığı araştırmada şirketin beyanının gerçeği yansıtmadığını iddia etmiştir. Üstelik Osmanlı Devleti 1893 yılından beri üretim maliyetleri çıkarıldıktan sonra cevherden vergiyi alıyordu.⁹¹

The Economist'te boraks fiyatı en düşük Temmuz 1893'te 27,9, en yüksek 1892 Haziran ve Temmuz aylarında 31 sterlin olmak üzere ortalama 30 sterlin gibi stabil bir hareket göstermiştir.⁹² Bor fiyatlarının düşmediğini tespit etmesinin yanında her iki şirketin birlikte hareket ederek piyasaya sunulan borasit miktarını belirledikleri, belki gizli satış yaptıkları ve nihayetinde devletin %25 oranında zararının olabileceği hesaplanmıştır.⁹³ Ancak bu iki şirket her durumda piyasaları şekillendirebilecek üretimi gerçekleştirmekteydi.

⁸⁷ BOA, *Hariçye Sefaret Londra* (HR. SFR. 3), 447/26, M. 21.10.1895.

⁸⁸ BOA, BEO., 415/31060, H. 01 Zilhicce 1311 (M. 5 Haziran 1894).

⁸⁹ BOA, HR. SFR. 3, 420/48, M. 13.06.1894.

⁹⁰ BOA, ŞD., 521/34, H. 25 Cemaziyülahir 1313 (M. 13 Aralık 1895).

⁹¹ BOA, BEO., 717/53712, H. 29 Cemaziyülahir 1313 (M. 17 Aralık 1895).

⁹² BOA, HR. SFR. 3, 406/11, M. 03.09.1893.

⁹³ BOA, HR. SFR. 3, 420/48, M. 13.06.1894.

Sene	Boraks Fiyatı (Ton) (kuruş)	Masarıfat-1 İmalıyesi (Ton) (kuruş)	Bâki Kalan fiyatı (Ton) (kuruş)
1887	3300	1900	1400
1888	3223	1923	1100
1889	3145	1730	1415
1890	3073	1730	1343
1891	3211	1700	1511
1892	3200	1675	1525
1893	2986	1675	1309

Tablo 1- Borax Company Limited ve Falcouz'un Üretim Maliyetleri.⁹⁴

Tabloda gösterildiği gibi Osmanlı borasitinin işlendikten sonra Avrupa'da rafineri çıkış fiyatı 33 liradan 1893 yılında 29,86 liraya %12 kadar gerilediği görülmektedir. Borax Company ise üretim maliyetlerini Desmazures ile Hanson & Giove imtiyazlarını aldıkları 1887'den 1893'e kadar %11,8 düşürmüşlerdir. Bu sayede bor fiyatlarının düşüşünden etkilenmedikleri açıktır ancak bu maliyet düşüşü işçi ücretlerine mi yansımıştır yoksa yeni teknolojilerden mi kaynaklanmıştır bu durum tespit edilememiştir.

Vergi indirimi mücadeleleriyle geçen yıllardan sonra Hillington'un idaresindeki Borax Company Limited ve Falcouz yönetimindeki La Societe Lyonnaise des Mines et Usines de Borax 1899 yılında Karesi'de sahip oldukları imtiyazları ve işlettikleri madenleri yeni bir şirkete devreceklerdir.

Borax Consolidated Limited

Osmanlı Devleti'nde borasit imtiyaz çekişmeleri sırasında ABD'deki büyük tekel The Pacific Coast Borax Company yöneticisi "Borax Kralı" F. M. Smith Avrupa'da bazı ortaklıklar kurduktan sonra Amerikan-İngiliz ortaklığında Borax Consolidated Limited adıyla bir şirket ortaya çıkar. Borax Consolidated Limited (BCL) büyük bir bor tekel haline gelirken dünyanın belli başlı tüm şirketlerini tek çatı altında topladı. Borax Company, La Societe Lyonnaise des Mines et Usines de Borax, Londra Borax, Mear and Greenhouse Pacific Borax ve Redwood's Chemical Works ayrıca Şili'nin tüm madenleri bu birleşime katıldılar. BCL'nin 1.400.000 sterlin sermayesi ve ayrıca 1.000.000 sterlinlik

⁹⁴ BOA, ŞD., 521/34, H. 25 Cemaziyülahir 1313 (M. 13 Aralık 1895).

tahvili bulunmaktaydı.⁹⁵ Fransız politikacı ve madenci Francis Laur, bu birleşimin Fransız bor sanayisine vurduğu darbe sebebiyle hükûmeti bu tekelleşmeye karşı göreve çağıracaktı.⁹⁶ Tekelleşme maden imtiyazlarıyla sınırlı değildir. Desmazures'in Paris'de Maison-Lafitte'de bulunan rafinerisi yanında Lyon ve Viyana'da üç rafineri elde ederler.⁹⁷ Böylelikle şirket gerek ham cevher çıkarılması gerek rafineri boyutuyla üretimde de tekelleşir.

BCL 1899 yılında Hillington'ın idaresindeki Borax Company'yi 12 bin dönüm arazi ile tüm bina, alet, makine vb.'yi kapsayacak şekilde 320.000 sterline ve La Societe Lyonnaise des Mines et Usines de Borax'da Falcouze'un uhdelerindeki imtiyazları da 240.000 sterline satın alır.⁹⁸ Bu tarihten sonra dünya piyasalarının büyük bölümü yanında Osmanlı piyasasının tekeli de büyük oranda BCL şirketinin eline geçer.⁹⁹ Şirket Desmazures, Hanson & Giove ve Fuad Paşa imtiyazlarının yanı sıra farklı imtiyazlar ve hisseler elde eder. BCL Osmanlı Devleti'ndeki operasyonunu Charles J. Bunning idaresinde gerçekleştirdi.¹⁰⁰

Şirket, Karesi'de Sultan Çayırı, Susıgırlığı ve Aziziye mahallerinde eski imtiyaz sahiplerinden devirlerle; 3 Temmuz 1887'de iki kıta 50 sene, 13 Ekim 1889'da 99 sene, 24 Nisan 1896'da, 21 Kasım 1896'da ve 20 Aralık 1906'da 60'ar sene olmak üzere altı borasit madeni imtiyazı elde etmiştir.¹⁰¹ İmtiyazlar John Watt Reid adınadır (Ek 2).

1912 yılında madenlerin bu parçalı yapısının doğurduğu mahzurlardan dolayı, birleştirilerek tek bir imtiyaza bağlanması için hükûmete başvurduğu zaman yukarıda sayılan imtiyazlar toplamı olarak 1405 cerib arazinin imtiyazına sahipti ancak altı parça madenin sadece ikisinde imalat gerçekleştiriyordu.¹⁰² Aynı yıl BCL şirketi borasit cevherlerinin Soma-Bandırma demiryolunun Ömerköy istasyonuna nakli için, maden sahasından istasyona kadar yedi kilometrelik bir teleferik hattı kurmak için izin istemiştir.¹⁰³ Ancak hattın kurulduğuna dair bir delil bulunmamaktadır. Aslında BCL, 1912 yılında

⁹⁵ Francis Laur, *De l'Accaparement*, Paris, 1900, s. 168.

⁹⁶ Laur, *age.*, s. 169.

⁹⁷ Aynı yer.

⁹⁸ Bühler, *age.*, s. 45.

⁹⁹ Sayan, *age.*, s. 70.

¹⁰⁰ Bühler, *age.*, s. 45.

¹⁰¹ BOA, BEO., 4244/31836, H. 28 Muharrem 1332 (M. 27 Aralık 1913).

¹⁰² BOA, BEO., 4244/31836, H. 28 Muharrem 1332 (M. 27 Aralık 1913).

¹⁰³ BOA, ŞD., 1240/29, H. 11 Şevval 1330 (M. 23 Eylül 1912).

tamamlanan Soma-Bandırma demiryolunun madenden geçmesi için başarıya ulaşmayan baskılarda da bulunmuştu.¹⁰⁴

Diğer İmtiyazlar

Yukarıda sayılan asıl borasit üretimini gerçekleştiren şirketler dışında devlet tarafından çeşitli borasit imtiyazları onaylanmıştır. Bunlardan bir tanesi ünlü Whittall ailesinin bir üyesi ile bir Osmanlı vatandaşının iş birliğinden doğmuştur. James Whittall, Mihran Şirinyan ortaklığı, Şirinyan'ın önderliğinde ve girişimleriyle 1881'den itibaren uzun süre borasit imtiyazı talep etmiştir. 1887 yılında ikili, imtiyaz alma noktasına gelmişse de rüsum oranlarının yenilenmesi sebebiyle o tarihte imtiyaz alamamışlardır. 1891 yılında ise ikilinin başvurusu imtiyaz talep edilen maden arazisinin mekşuf bir maden olması sebebiyle, açık şekilde ihaleye çıkarılacağı gerekçesiyle verilmemiştir.¹⁰⁵

Şirinyan on yılı aşkın süre borasit imtiyazı almak için uğraşmıştı. 1892 yılında ise Whittall ve Şirinyan'a imtiyaz verilmemesinin nedenleri açıklığa kavuşmuştur. Şirinyan yıllardır arama ruhsatına sahipti, maden arama sahasına gereken makinelerle 12 kuyu açmış ve 25 bin lira masraf yapmıştı. Kendisi 500 tonluk numune cevher ihracatı izni dahi almıştı fakat 22 tonluk bir ihracat yapabiliyordu. Dolayısıyla maden işletebilecek kabiliyette görülmemiştir. Whittall de 35 bin liralık masraf yapmıştı ve imtiyazın kendilerine verilmemesi durumunda bu paranın devletten tazmin edileceği tehditleri sebebiyle imtiyaz talepleri reddedilmişti.¹⁰⁶ Bu arazi 1912 yılında ihaleyle Şirinyan'ın itirazlarına rağmen Tubini adlı bir girişimciye verilmiştir.¹⁰⁷ Tubini aynı zamanda La Societe Lyonnaise des Mines et Usines de Borax'ın kurucularından birisiydi.

James Whittall'ın Şirinyan ile başarısız iş birliğine rağmen 1896 yılında Reşit Paşa ile James Whittall, bir borasit imtiyazı alabilmişlerdir. Sultan Çayırı'nda 126 cerib arazi üzerinde, 60 sene %16 rüsum ile alınan imtiyaz¹⁰⁸ daha sonra Borax Consolidated'a devredilecektir.

James Whittall ile dönemin şehremini Reşid Bey'in ortaklığı 1906'da yeni bir borasit imtiyazı almalarıyla sonuçlanmıştır. Sultan Çayırı'nda 60 sene müddetle 73 cerib arazide %16 rüsumu kapsayan imtiyaz¹⁰⁹ II. Abdülhamid tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Ancak Reşid Paşa, ortaklıktaki yarı hissesini

¹⁰⁴ Bühler, *age.*, s. 45.

¹⁰⁵ *BOA, ŞD.*, 344/51, H. 12 Receb 1310 (M. 30 Ocak 1893).

¹⁰⁶ *BOA, ŞD.*, 344/51, H. 12 Receb 1310 (M. 30 Ocak 1893).

¹⁰⁷ *BOA, MV.*, 164/52, 21 H. Cemaziyülevvel 1330 (M. 8 Mayıs 1912).

¹⁰⁸ *BOA, Y. A. RES.*, 77/78, H. 11 Şaban 1313 (M. 28 Aralık 1895).

¹⁰⁹ *BOA, İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ. İMT.)*, 5/14, H. 29 Şevval 1324 (M. 16 Aralık 1906).

1909'da Edwin Whittall'e satmıştır.¹¹⁰ Edwin de maden imtiyazını John Watt Reid'e yani Borax Consolidated'e devretmişti ki nihayetinde bu maden 1916 yılında istimlak edildi.¹¹¹

1892 yılında Karesi'de Sultan Çayırı, Fırt Nahiyesinde Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'ya %16 vergi oranıyla 99 yıllığına 41 ceriblik bir borasit imtiyazı verilmesi II. Abdülhamid tarafından onaylanmıştır.¹¹² Ancak Ahmed Cevad Paşa'nın borasit işiyle ilgili 1913 yılında imtiyazın feshine kadar¹¹³ başka bir kayda rastlanmamıştır.

1896 yılında önce arama ruhsatı almak suretiyle borasit madeni bulan Hakkı Bey ve İtalyan Kont Bosdari'ye 60 yıllık ve %16 rüsum ile Sultan Çayırı mevkiinde 453 ceriblik araziye kapsayan bir imtiyaz işlemi başlatılmıştır. Ancak maden girişiminin hisseleri meselesi sebebiyle ikiliye Mıgırdıç Haçaduryan ile hisselerin bir kısmını satın alan Müşir Fuad Paşa da dâhil olmuştur. Madendeki hisseler ise Fuad Paşa'nın %25, Hakkı Bey'in %7, Kont Bosdari'nin %38, Mıgırdıç Haçaduryan'ın da %30 şeklinde dağılmıştır.¹¹⁴ İmtiyaz sonucu kurulan işletmenin faaliyetleri hakkında bir bilgi yoktur ancak Fuad Paşa 1900 yılında maden üzerinde bir haciz kararı aldirmaya çalışmıştır.¹¹⁵ Bu tarihten sonra da hisseler daha küçük parçalar halinde ferag edilmiştir ve nihayetinde imtiyaz Borax Consolidated'a geçmiştir.

1904 yılında tacir İsmail Hakkı Bey'e 99 yıllığına %16 vergi ile Sultan Çayırı'nda 1069 cerib arazi üzerinde keşfedilmiş borasit madeni işletme imtiyazı verilmiştir. Bu imtiyaz ilgili arazinin üçüncü defa ihaleye çıkılmasıyla ve uygun talip bulunamaması sebebiyle İsmail Hakkı Bey'e verilmişti.¹¹⁶ İlerleyen dönemde madenin herhangi bir üretim faaliyetine rastlanılmamıştır.

1913 yılında Rüsumat Müfettişi Fahri Bey ve Ortakları adına Fırt Nahiyesi, Sultan Çayırı'nda bir borasit maden imtiyazı daha verilmiştir. Önce arama ruhsatı alan girişim¹¹⁷ 100 hisselik payı Fuad Bey'e 30, Mahmud Mahir'e 14,

¹¹⁰ BOA, BEO., 3642/273114, H. 13 Ramazan 1327 (M. 28 Eylül 1909).

¹¹¹ BOA, BEO., 4426/331899, H. 15 Şevval 1334 (M. 15 Ağustos 1916).

¹¹² BOA, *Sadaret Mukavelenamer (A. DVN. MKL.)*, 34/3, H. 16 Rebiülevvel 1310 (M. 8 Ekim 1892).

¹¹³ BOA, BEO., 4258/319309, H. 16 Rebiülevvel 1332 (M. 12 Şubat 1914).

¹¹⁴ BOA, *İ. İMT.*, 2/14, H. 09 Cemaziyülahir 1314 (M. 15 Kasım 1896); *ŞD.*, 522/51, H. 09 Rebiülevvel 1314 (M. 18 Ağustos 1896).

¹¹⁵ BOA, *MV.*, 100/10, H. 17 Muharrem 1318 (M. 17 Mayıs 1900).

¹¹⁶ BOA, *ŞD.*, 534/20, H. 08 Cemaziyülevvel 1322 (M. 21 Temmuz 1904).

¹¹⁷ BOA, *ŞD.*, 547/15, H. 23 Receb 1328 (M. 31 Temmuz 1910).

Fahri Bey'e 21 hisse, Mehmed Fahir Efendiye 8 hisse 70 santim, Mustafa Efendi'ye 6 hisse 90 santim, Ömer Ağa'ya 1 hisse 80 santim, Mıgırdıç Haçotaryan'a 14 hisse ve Agob Efendi'ye de 3 hisse 60 santim şeklinde bölmüşlerdir. İmtiyaz 283 cerib arazi¹¹⁸ üzerinde %16 rüsum ile 60 senelikti.¹¹⁹

Yukarıda belirtilen imtiyazların¹²⁰ üretim ve ihracat kayıtlarına rastlanmamıştır. Büyük çoğunluğu elde ettikleri imtiyazları kârlı şekilde Borax Consolidated'a devretmek amacıyla hareket etmişlerdir.

Üretim

Osmanlı Devleti'nde borasit üretimi 1870 yılından itibaren Desmazures'in alçı taşı madenini işletmesiyle başlamıştır. Bu süreçte yıllık üretim, üretimin gizli yapılması sebebiyle net olarak bilinemese de daha önce de belirtildiği üzere en azından devletin tespit ettiği miktar 4 yıllık dönemde 2.110 ton idi.¹²¹ Dolayısıyla 1870-1874 arasında yıllık ortalama 520 ton borasit üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu oran Weiss'in 1879 yılına ait raporuyla da uyushmaktadır. Rapora göre Desmazures'in üretimi yıllık 500 tonluk borasit ihraç ederken bu miktar 1000 tona ulaşmıştı.¹²²

Toscana	2000 ton
Amerika	1600 ton
Osmanlı Devleti	1000 ton
Hindistan	600 ton
Toplam	5200 ton

Tablo 2- 1880'li yıllarda Dünya Bor Üretimi¹²³

Tabloda gösterildiği gibi Osmanlı Devleti'nin dünya bor piyasasına 1000 ton kadar borasit sunduğu dönemde Peru, Bolivya, Şili gibi Amerikan üreticileri ve en büyük ihracatçı durumundaki İtalya'nın ardından Osmanlı borunun dünya üretimindeki yeri %20'yi bulmuştur. Yeni yeni gelişen ve Osmanlı Devleti'nde kullanım alanı bulamayan borasitin dünya piyasasında kısa sürede önemli bir yer

¹¹⁸ İmtiyaz haritası için bk. *BOA, İ. MMS.*, H. 09 Rebiülevvel 1331 (M. 16 Şubat 1913).

¹¹⁹ *BOA, İ. MMS.*, 160/10, H. 09 Rebiülevvel 1331 (M. 16 Şubat 1913).

¹²⁰ Ayıca bk. Tülay Duran, Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar "Bor ve Borasit İmtiyazları" (VI), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, Sayı 53, 2001, s. 49-52.

¹²¹ *BOA, İ. MMS.*, 51/2259, H. 18 Rebiülevvel 1292, (M. 24 Nisan 1875).

¹²² *BOA, ŞD.*, 2431/21, H. 09 Receb 1297, (M. 17 Haziran 1880).

¹²³ *Grande Encyclopedie*, s. 370.

edindiği açıktır. Bu, Osmanlı borasitinin henüz yeni keşfedildiği bir dönemde ancak burada asıl mesele Desmazures'in ve Osmanlı borasitinin Fransa bor endüstrisindeki konumuydu. Hidroklorik asit ile kireçli borattan, sodyum karbonat eklenerek borik asite dönüştürülen Osmanlı boru sayesinde Desmazures Fransa'yı bor endüstrisinde öne taşımıştır.¹²⁴ Fransa'da henüz 1805'te bor rafine edilmekteydi ve ticarete çok da tercih edilmeyen kristaller üretiyorlardı üstelik kilo fiyatı 1815'te 7-8 frank arasındaydı.¹²⁵ 1820'lerden itibaren ise Fransa'da ham bora uygulanan düşük ithalat vergisi ve rafineri imkânları sayesinde Toscana borik asitinin ihraç edildiği İngiltere'den pay almaya başlamıştı. O dönemde de bor, çıkarıldığı değil kullanıldığı ülkede rafine edilmekteydi.¹²⁶

Fransa'nın ham borasit tüketimi 19. yüzyılın ilk yarısında yıllık ortalama 300 tonu geçmezken 1868'de 3000 tona yükseldi, üstelik 2500-2800 franklarda olan ton fiyatı 800 franklara kadar indi. Bu gelişmeler tamamen Desmazures'ın Osmanlı borasiti sayesinde oldu.¹²⁷ Bu süreçte Desmazures Osmanlı Devleti'nde elde ettiği imtiyazdan sonra Paris'te Maison-Laffite'de fabrikasını kurduğu gibi takip eden yıllarda Fransa'da iki yeni fabrika daha açıldı. Toplam boraks üretimi 3.500 ton; borik asit ise 1.260 tondur. Fransa işlediği borun önemli bir kısmını da ihraç etmeye başlamıştı.¹²⁸ Bu bakımdan Osmanlı borunun Avrupa'da dengeleri Fransa lehine değiştirdiği açıktır.

1880'li yıllardan itibaren Osmanlı borasit madenciliğine Hanson & Giove ortaklığı da girmiştir. Bu ortaklık ilk etapta yalnız arama ruhsatıyla cevher çıkarmaya başlamıştı (Tablo 2).

Tabloda Hanson & Giove ortak girişiminin imtiyazsız olarak çıkardığı ve daha sonra ihracına izin verilen borasit miktarı, vergi geliri ve ihraç tarihleri gösterilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi şirketin yıllık üretim kapasitesi hızla 2000 tonun üzerine çıkmıştır. Üretim miktarı ve rüsum toplamı ile 1881 yılındaki ton fiyatı olarak tespit edilen 12 lira üzerinden borasitten yaklaşık %15 oranında bir rüsum alındığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan borasit resmî alçı taşı gibi %1-5 raddelerindeyken henüz maden nizamnamesi hazırlanmadan %15 seviyelerine çekilmiştir. Bunda Hanson & Giove'nin ruhsatsız olarak çıkardıkları 4000 tonu

¹²⁴ *Le Genie Civil*, XV, N: 4, 25 Mai 1889, s. 72.

¹²⁵ Wisniak, agm., s. 493.

¹²⁶ Trevor Boyns, Fabrizio Cerbioni, Accounting and Performance Monitoring Tuscany: Larderello, 1836-1858, *Accounting History Review*, Volume 29, No. 2, s. 245.

¹²⁷ Leon Guillet, *L'industrie des Acides Minéraux*-Collection Encyclopédie des Aide-Mémoire, Paris 1900, s. 156.

¹²⁸ *Le Moniteur Scientifique*, 1901, XV, 1, s. 7.

aşkın borasitin bozulma tehlikesi de vardı. Ancak bu tehlike daha çok devlet lehine kullanılmıştır ve %15 rüsumda diretilmiştir.¹²⁹

Orman ve Maadin Meclisi'nin Rüsum Güncellemeleri	İhracat Ruhsat Tarihleri	Cevher Miktarı (Ton)	Rüsum (Kuruş)	Ton Başına Rüsum (Kuruş)
17 Mayıs 1879	22 Mayıs 1879	300	44.976	150
23 Mayıs 1880	26 Haziran 1880	1.500	75.000	50
29 Kasım 1880	16 Aralık 1880	1.300	130.000	100
2 Temmuz 1881 tarihli mazbataya göre evvelce alınan meblağa mahsub edilerek ve tonu 12 lira hesabıyla rüsumu %15 hesabıyla alınması gereken meblağın küsuru.	4 Temmuz 1881		290.023	
	29 Ağustos 1881	2.000	360.000	180
	20 Haziran 1882	3.000	540.000	180
	12 Ekim 1885	3.400	774.000	227,6
Toplam		12.300	2.214.000	

Tablo 3- 1879-1885 Yılları Arasında Hanson & Giove Ortaklığının Çıkardığı Cevher Miktarı¹³⁰

¹²⁹ BOA, Y. A. RES., 25/28, H. 15 Zilhicce 1301, (M. 6 Ekim 1884).

¹³⁰ BOA, řD., 2499/34, H. 23 Rebiülevvel 1303, (M. 30 Aralık 1885).

Her iki girişimin üretimini göz önüne alırsak 1880'li yılların başında Osmanlı Devleti'nin 3-4000 tonun üzerinde borasiti dünya piyasasına sağladığı anlaşılmaktadır. 1883 yılına ait Borax Şirketi'nin raporuna göre Desmazes ve Hanson & Giove'nin ortak üretimi 4-5 bin ton civarındaydı. Ton başı fiyatı 75-87 Amerikan dolarıyla Fransa'ya ihraç edilmekteydi. Türkiye borasitinin çıkarma maliyeti ise oldukça düşüktü.¹³¹

İlerleyen süreçte Amerika kıtasındaki keşiflerle Osmanlı üretimi de 7-8 bin tonlardan 6 binlere inmişti. Borasit madencilikinden aslında ilk girişimciler kâr etmişti, daha sonra yükselen vergi ve nakliye masraflarına ek olarak yabancı piyasalardaki dalgalanmalar borasit madenciliğinin kârlılığını düşürmüştür.¹³² Bu bakımdan Osmanlı borasit üreticileri piyasayı tanzim etmek üzere üretimlerini belirli bir seviyenin üzerine çıkarmamışlardır.

Bor İngiltere piyasalarında 1890 yılında 1016 kg'lık İngiliz long tonu üzerinden 725-742 frank arasında bir fiyatla işlem görmekteydi.¹³³ Bu fiyat 31-32 Osmanlı lirası etmektedir.

1897 itibarıyla Hillington ve Falcouz'un iki ayrı madeninde 7.343 ton 138 kg borasit ihraç edilmiştir (Tablo 4). Bühler'e göre de Borax Company Limited 1899 yılındaki BCL devrinden önceki üç yıl boyunca ortalama 8.000 ton borasit üretmiştir.¹³⁴ Osmanlı istatistikleri bu miktarların biraz üzerindedir (Tablo 4).

İhraç Edilen Ülke	Ton	Değer (kuruş)
İngiltere	4.559	6.952.475
Almanya	3.080	4.696.000
Fransa	1.450	1.250.450
Avusturya	400	610.000
Rusya	866	1.320.650
Toplam:	10.356¹³⁵	14.829.575

Tablo 4- 1897 Yılında İhraç Edilen Ham Borasit Miktarı.¹³⁶

¹³¹ *Report the Borax Deposits California and Nevada, Sacramento*, 1883, s. 89.

¹³² Öcal, agm., s. 199.

¹³³ *Orman ve Maadin Mecmuası*, Aded: 4-12, 1 Şubat 1305, s. 376.

¹³⁴ Bühler, *age.*, s. 45.

¹³⁵ İstatistikte Belçika'ya ait 2.751 ton borasit ihracatına karşılık gelen kıymet olarak 41.250 kuruş verilmiştir. Kıymet ve ihracat miktarı arasındaki tutarsızlıktan dolayı istatistikte yer alan Belçika değerleri çıkarılmıştır. *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyeye'nin 1313 Senesine Mabsus İstatistik-i Umumisidir*, İstanbul 1316, s. 101.

Osmanlı arşivine göre ise Hillington ve Falcouz'un işlettikleri madenlerden 1895 itibarıyla yıllık 12,5 bin ton borasit ihraç edilmekteydi ve iki katına çıkarılabilecek keşifler de yapılmıştı. O dönem için işlenmiş borasitten elde edilen boratın ton fiyatı 80 sterlinden 30 sterline inmiş olsa da çini ve billur üretimindeki yeri nedeniyle daha da düşeceği tahmin edilmemekteydi. Üretim miktarının artışı da borasit piyasasındaki düşüşleri vergi bakımından karşılayacak seviyedeydi. Diğer taraftan Amerika ve İtalya borasit madenlerindeki üretim sebebiyle fiyatlarda bir artış da beklenmiyordu.¹³⁷ Ancak şunu belirtmek gerekir ki ABD yıllık 12 bin ton üretim ile piyasanın lideri olarak Osmanlı borasitiyle çekişmekteydi ve Amerikan borunun düşük üretime sahip Avrupa'da çok daha güçlü bir şekilde tekelleşmesini de Osmanlı borasit üretimi engellemiştir.

Borax Consalidated Limited 1910'da yıllık 10-15 bin ton arası üretim gerçekleştiriyordu.¹³⁸ Ancak hatırlanacağı üzere şirket elindeki altı madenin yalnızca ikisinde üretim gerçekleştiriyordu. Osmanlı devlet istatistiklerine göre ise üretim miktarları da yavaş ve kısmen dalgalı bir şekilde artmıştır (Tablo 5).

Yıllar	Üretim (Ton)	Kıymet (Kuruş)	Ton Fiyatı (Kuruş)	%16 Rüşum (Kuruş)
1906	10.112	6.698.233	662	1.071.717
1907	13.714	9.909.037	722	1.585.445
1908	11.221	8.332.994	742	1.333.279
1909	15.280	11.399.143	746	1.823.862
1910	11.302	8.320.040	736	1.331.206
1911	13.400	9.733.302	726	1.557.328
Toplam	75.029	54.392.749	722,3 (ORT.)	8.702.837

Tablo 5- 1906-1911 Yılları Arasında Borasit Üretimi ve Kıymeti.¹³⁹

Tabloda verilen istatistik yalnız John Watt Reid adına Borax Consolidated'in üretimidir, dolayısıyla imtiyazlar kısmında belirtildiği gibi 1906-19011 arasında adı geçen şirket dışında borasit üretimi, resmî istatistiklere göre mevcut değildi.

¹³⁶ *Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisidir*, s. 101.

¹³⁷ *BOA, BEO.*, 415/31060, H. 01 Zilhicce 1311 (M. 5 Haziran 1894).

¹³⁸ *L'echo des mines et de la Métallurgie*, 7 Novembre 1910.

¹³⁹ *Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye'nin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsus Maadin İstatistiğidir*, İstanbul 1330, s. 148. Rüşum miktarı %16 üzerinden hesaplanmıştır.

Borasit İşletmeleri ile Yerel Halkın İlişkileri

Yukarıda sayılan imtiyaz bölgelerinde yerel halkın borasit madenlerinde çalışma şartları, sayıları, sermaye sahiplerinin yerel etkileri veya ücret politikaları ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz bilgilerin büyük bölümü girişimcilerin imtiyaz talepleri dönemlerinde çıkan, büyük oranda sermaye sahiplerinin yerel ve ulusal düzeyde katkılarını ön plana çıkaran gazete haberleridir. Bununla birlikte devlet kayıtlarına özellikle imtiyaz sahibi rakiplerin çekişmelerinde işçilerin de müdahil olduğu bazı olaylarda borasit çalışanlarına rastlayabiliyoruz.

Stamboul gazetesinin 1881 yılına tesadüf eden haberlerinde, Desmazures'in yeni ve uzun süreli imtiyaz taleplerinin olduğu döneme rastlaması sebebiyle şüpheyle yaklaşmamız gerekirse de Desmazures'in bölgeye yaptığı katkılarını göstermektedir. Balıkesir Sultan Çayırı'nda Desmazures madeni, komşu köyler için bir geçim kaynağı olmuştur. Desmazures bölgeye bir doktor getirmişti. Doktor işçilere ve çevreye ücretsiz hizmet vermekteydi.¹⁴⁰ Gazetenin hizmet olarak sunduğu bu imkân gerçekte 1869 Maden Nizamnamesinin 66. Maddesi gereği tüm maden imtiyazları için geçerli ve zorunluydu.¹⁴¹

Susurluk nehrinde yapılan ıslah çalışmalarıyla nehrin taşma periyodunun verdiği zararlar ortadan kaldırılarak su, tarıma yönlendirilmiştir. Nehrin işgalindeki topraklar tarıma açılmıştır. Nehrin düzenlenmesi ateşli hastalıkları da önemli oranda azaltmıştır.¹⁴² *Stamboul*'da belirtildiği gibi Desmazures borasit madeninden Bandırma'ya borasit cevheri daha önce araba ve develerle taşınmaktayken 1880 yılında Desmazures'in kendi hesabına çalışmalarıyla Uluâbad gölüne bağlı nehirler ıslah edilerek ulaşıma uygun hale getirilmişti.¹⁴³

Hanson & Giove'nin faaliyetlerinin durdurulduğu 1882-1884 arasında *Stamboul* gazetesi askıya alınan maden işlemleri nedeniyle üç bin yerli¹⁴⁴ Osmanlı işçisinin sefalet içerisinde beklediğini yazmaktadır.¹⁴⁵ Bu sayı çıkarılan borasit miktarına göre abartılı gözükmemektedir. Daha önce bahsedildiği gibi İtalyan Sefareti bu sayıyı 700-800 amele olarak vermişti. Aynı gazete 1894 yılında Desmazures'in işlettiği madende bir Fransız mühendisin yönetiminde iki yüz

¹⁴⁰ *Stamboul*, 28 Aralık 1881.

¹⁴¹ 1869 Maden Nizamnamesi, 66. Madde, *Düstur*, I. Tertib, Cilt 2, s. 331.

¹⁴² *Stamboul*, 28 Aralık 1881.

¹⁴³ *BOA, ŞD.*, 1539/18, H. 16 Cemaziyühahir 1297, (M. 26 Mayıs 1880).

¹⁴⁴ *Stamboul*, 15 Kasım 1885.

¹⁴⁵ *Stamboul*, 10 Aralık 1884.

işçi çalıştığını ve dört makine kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁴⁶ Bu sayı farklı kaynaklarca da teyit edilmektedir.¹⁴⁷ O dönemde Desmazures arazisinin 37,5 dönüm olduğu düşünülürse bu sayı tutarlıdır.

1887 yılında Desmazures, Hanson & Giove madenleri hakkında bilgi veren bir sayısında *Stamboul* gazetesi, Karesi Sultan Çayırı madenleri sayesinde borasit maden bölgelerinde ekilmeyen arazilerin temizlendiğini, üzüm bağları ve yeni tarlaların arttığını, yeni binalar yapıldığını, Susurluk nehrinin temizlendiğini ve küçük filoların seyr ü sefer edebildiklerini yazar.¹⁴⁸ Düşük tonajlı gemilerle cevher, Demir Kapı'dan Mihaliç'e 60 km. boyunca römorkörlerle taşınıyor, biraz daha büyük ikinci bir vapur Sultan Çayırı, Mihaliç'ten 28 km. uzaklıktaki nehrin ağzına nakliye gerçekleştiriyor, üçüncü bir gemi de Bandırma'dan İstanbul'a çalışıyordu.¹⁴⁹ Nehir üzerinde küçük bendler inşa edildiği için üretim artmıştı. Yerel halktan Türk, Nogay ve Çerkeslerden oluşan bin civarı işçi, maaşlı statüde çalışmaktaydı. Bu personel, diğer bor madenlerinde olmayan yetişmiş, deneyimli, güvenilir elemanlardı.¹⁵⁰ Madende ayrıca birkaç İtalyan aile de bulunuyordu.¹⁵¹

Yukarıda ifade edilen ve büyük bölümü Desmazures'in Karesi sahasında yerel halkla iyi ilişkiler kurduğu tablosu bir ölçüde doğru gözükmektedir. Weiss'in raporu Desmazures'in bölge adına olumlu faaliyetlerini teyit etmektedir. Bunu rakiplerin saf dışı bırakılmaya çalışıldığı girişimlerde, işçilerin Desmazures'in çıkarlarını yasaların dışına çıkma pahasına savunmalarından da anlayabiliriz. 1887 yılında Şirinyan, Bandırma tarafında Yağmurlugöl adlı bölgedeki arama ruhsatıyla birlikte 500 tonluk borasit cevherini taşıma ruhsatı almıştı. Cevher, Desmazures, Hanson & Giove arazilerinin yakınındaydı ve bu imtiyaz sahipleri ile Şirinyan arasında bir çıkar çatışması meydana gelmişti. Bu süreçte Yağmurlugöl ve Hamidiye köyleri ahalisi, arazilerinin zarar gördüğü ve ecnebi çalışanlardan dolayı rahatsız oldukları gibi gerekçelerle Şirinyan'ın nakliyatını engellemişlerdir. Osmanlı vatandaşı olmakla birlikte dışarıdan gelen bir girişimci ile yerel ahali arasındaki olağan bir mücadele gibi görünen bu olayda Desmazures'in, Hanson & Giove'nin çalışanlarına ve köylülere silah ve hane başına 3'er lira dağıtmak suretiyle Şirinyan'ın faaliyetlerini engellediği

¹⁴⁶ Stamboul, 8 Eylül 1894.

¹⁴⁷ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1894, s. 18-19.

¹⁴⁸ Stamboul, 15 Temmuz 1887.

¹⁴⁹ Cuinet, *age.*, s. 69.

¹⁵⁰ Stamboul, 15 Temmuz 1887.

¹⁵¹ Cuinet, *age.*, s. 290.

anlaşıldı.¹⁵² Fırt nahiyesinde 500 ton nakliye ruhsatına sahip Şirinyan, devlet korumasıyla nakliyatı yapmaya çalıştı.¹⁵³ Şirinyan'ın iddiaları başında Fransız ve İtalyan çalışanlar ile para dağıtılan yerel ahalinin, kendi nakliyatını engellemekten öte saldırıya uğramış olmasıydı.¹⁵⁴ Bu çatışmalar ileriki yıllarda da devam edecektir.

Borax Consolidated Limited şirketinin çalışma şartlarıyla ilgili pek bir bilgi bulunmamaktadır. Temel üretim tarzı 6 metre genişliğindeki galerilerden mineral için metreküp başına bir ödeme gerçekleştirmektir.¹⁵⁵ 1910 yılında çalışanların temsilcisi olarak Yahya Bey imzalı bir dilekçede, dört yüz kadar amelenin şirket tarafından sefaletle terk edildiği ifade edilmektedir. Dilekçede Osmanlı Maden Müdürü Ziya Bey, BCL'nin bir elemanı gibi davranmakla suçlanmıştır.¹⁵⁶ Muhtemelen bir işten çıkarma vakası gibi görünen olay hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisiyle entegre olma sürecinde üstlendiği temel rol hammadde ve gıda tedarik zincirinin bir parçası olmaktı. Bu süreçte yabancı sermaye çektiği en önemli alanların başında yer altı kaynakları gelmiştir. Ülkenin zengin maden kaynakları yabancı sermayenin ilgisini çekmiş ve çeşitli bölgelerde yatırımlar yapılmıştır. Bu maden sahalarından birisi de Karesi Sancağı dâhilindeki borasit madenleri olmuştur. Borasit, Fransız girişimci Desmazures tarafından keşfedilmiş ve ilk etapta alçı taşı madeni imtiyazıyla, devletten gizli olarak çıkarılmış ve ihraç edilmiştir. Desmazures'in borasit ihraç ettiği öğrenilince de imtiyazı bazı değişikliklerle yenilenmiştir. Bu yeni madenin öğrenilmesi ise yeni rakiplerin ortaya çıkmasına yol açmış ve Osmanlı Devleti'nde kullanım alanı bulmayan bu maden için imtiyaz mücadeleleri başlamıştır.

Piyasaya giren uluslararası şirketler Osmanlı Devleti'ndeki bor tekelini ele geçirmiştir. Osmanlı idarecileri, iki veya tek bir üreticinin faaliyet gösterdiği dönemlerde de yeni imtiyazlar vermişlerdir ancak onaylanan her imtiyaz bir şekilde tekeller tarafından ele geçirilmiştir. Bunda imtiyaz alan yerel unsurların maden işletmekten ziyade imtiyaz satmayı amaçlamalarının etkisi büyüktür.

¹⁵² BOA, Y. MTV., 28/13, H. 11 Muharrem 1305 (M. 29 Eylül 1887).

¹⁵³ BOA, Dâbîliye Mektubi Kalemî, (DH. MKT.), 1458/107, H. 12 Safer 1305 (M. 30 Ekim 1887).

¹⁵⁴ BOA, DH. MKT., 1475/76, H. 23 Rebiülahir 1305 (M. 8 Ocak 1888).

¹⁵⁵ Bühler, *age.*, s. 45.

¹⁵⁶ BOA, ŞD., 3069/33, H. 11 Receb 1328 (M. 19 Temmuz 1910).

Osmanlı Devleti'nin borasit madeni hakkındaki politikası en yüksek geliri en iyi şartlarla elde etmek olmuştur. Bu konuda elini güçlendiren faktörlerin başında bu yeni madene demir, kömür, altın veya gümüşün aksine yurt içinde ihtiyaç duymaması gelmektedir. Osmanlı Devleti, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde kullanım alanı bulan bir madene sahipti ve bu sayede daha iyi şartlarda anlaşmalar elde edebilmiştir. Bu bakımdan Osmanlı maden imtiyazlarında izlenen politikaların her maden için ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mukavelenameler (A. DVN. MKL.)

34/3, 16.03.1310.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.)

238/17830, 01.01.1311; 278/20834, 08.03.1311; 415/31060, 01.12.1311;
717/53712, 29.06.1313; 4244/31836, 28.01.1332; 4426/331899, 15.10.1334;
4258/319309, 16.03.1332; 3642/273114, 13.09.1327, 3069/33, 11.07.1328.

Dâhiliye Mektûbi Kalemi (DH. MKT.)

1458/107, 12.02.1305; 1475/76, 23.04.1305; 1688/71, 17.05.1307.

Hariciye Nezareti Mektûbi Kalemi (HR. MKT.)

217/93, 12.04.1274.

Hariciye Sefaret Londra (HR. SFR. 3)

447/26, 21.10.1895; 420/48, 13.06.1894; 406/11, 03.09.1893.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.)

476/27, 04.09.1879; 258/28, 13.01.1880.

Hariciye Tahrirat (HR. TH.)

47/88, 18.09.1883.

İrade Dâhiliye (İ. DH.)

1295/102191, 18.02.1302; 1150/89653, 26.12.1306; 1166/91166, 29.05.1307.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

51/2259, 18.03.1292; 91/3849, 29.09.1304; 91/3849, 29.09.1304; 160/10,
09.03.1331.

İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ. İMT.)

5/14, 29.10.1324; 2/14, 09.06.1314.

Meclis-i Vükela (MV.)

5/33, 24.12.1302; 14/39, 26.02.1304; 164/52, 21.05.1330; 100/10, 17.01.1318.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)

237/17, 08.02.1287; 1173/56, 07.11.1297; 1181/19, 14.05.1304; 1539/18, 16.06.1297; 2431/21, 09.07.1297; 2499/34, 23.03.1303; 2898/72, 09.07.1297; 521/34, 25.06.1313; 522/51, 09.03.1314; 344/51, 12.07.1310; 1240/29, 11.10.1330; 547/15, 23.07.1328; 534/20, 08.05.1322.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.)

12/23, 08.10.1300; 28/13, 11.01.1305.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ.)

10/58, 11.10.1302.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi (Y. PRK. BŞK.)

7/100, 10.02.1300.

Yıldız Perakende, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti (Y. PRK. OMZ.)

1/11, 03.04.1299; 1/16, 29.02.1301.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat (Y. A. RES.)

25/28, 15.12.1301; 9/57, 20.02.1298; 77/78, 11.08.1313.

Resmî Yayınlar

Devlet-i Aliyye-i Osmanıyye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisidir, (1316), İstanbul.

Devlet-i Aliyye-i Osmanıyye'nin 1325, 26, 27 Senelerine Mahsus Maadin İstatistiğidir, (1330), İstanbul.

Düstur, I. Tertib, Cilt 1.

Düstur, I. Tertib, Cilt 5.

Orman ve Maadin Mecmuası, Aded: 1, 31 Temmuz 1305.

Orman ve Maadin Mecmuası, Aded: 4-12, 1 Şubat 1305.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

(1883) *Report the Borax Deposits California and Nevada, Sacramento*.

(1973) Borax, *Grande Encyclopedie*, Volume 7, Librairie Larousse, Paris, s. 370-372.

BOYNS Trevor - CERBİONİ Fabrizio (2019) Accounting and Performance Monitoring Tuscany: Larderello, 1836-1858, *Accounting History Review*, Volume 29, No. 2, s. 243-267.

BUHLER Werner (1996) *Borasit, The Story of the Turkish Boron Mines and Their Impact on the Boron Industry*, Switzerland.

CUINET Vital (1894) *La Turquie d'Asie*, Paris.

ÇINKI Mustafa (2001) *Ulusal Maden Varlığımız ve Bor Gerçeği*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara.

EDİZ Nezahat - ÖZDAĞ Hüseyin (2001) Bor Mineralleri ve Ekonomisi, *Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, Sayı 2, s. 133-151.

DURAN Tülay (2001) Osmanlı İmparatorluğu'nda İmtiyazlar "Bor ve Boraasit İmtiyazları" (VI), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, Sayı 53, s. 49-52.

GUİLLET Leon (1900) *L'industrie des Acides Minéraux* - Collection Encyclopédie des Aide-Mémoire, Paris.

KARAKOÇ Kemal (2004) Osmanlı'dan Günümüze Maden Mevzuatı ve Bor Madenciligi Özelleştirme ve Bor Politikaları Üzerine Düşünceler, 2. *Uluslararası Bor Sempozyumu*, 23-25 Eylül s. 17-28.

LAUR Francis (1900) *De l'Accaparement*, Paris.

MUTLUÇAĞ Hayri (1985) Borasit ve Anadolu'da Yabancı Çıkarları, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, Sayı 1, s. 25-34.

----- (2000) Anadolu'da Yabancı Çıkarlarına Bir Örnek "Borasit Madeni", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, Sayı 47, s. 19-26.

QUATAERT Donald (2017) *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul.

SAYAN Mesut (2016) *Karesi Sancağında Bor Madeni İşletmeciliği (1865-1887)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Çalışmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

TAŞTEKİN Serap (2021) *Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku ve İmtiyazlar (1861-1906)*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara.

WISNIAK Jaime (2005) Borax, Boric acid and Boron-From Exotic to Commodity, *Indian Journal of Chemical Technology*, Volume 12, July, s. 488-500.

Sürelî Yayınlar

Le Genie Civil, XV, N: 4, 25 Mai 1889, s. 72.

Le Moniteur Scientifique (1901), XV, 1, s. 7.

L'echo des mines et de la Métallurgie, 7 Novembre 1910.

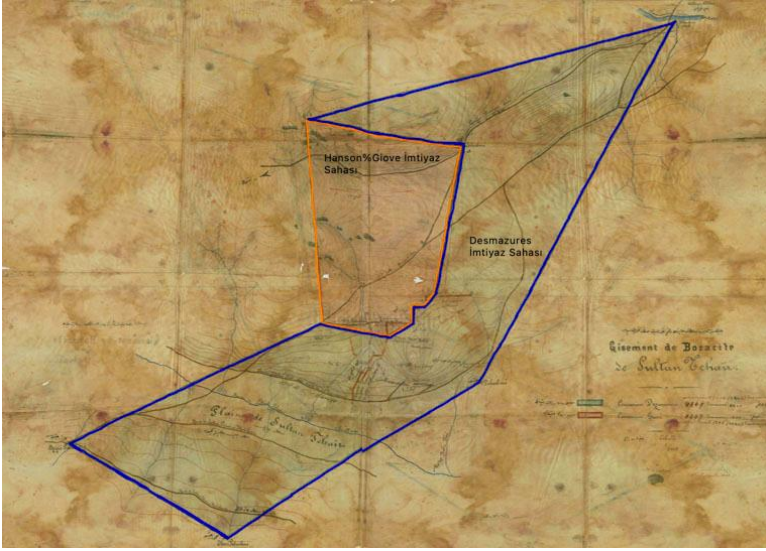
Stamboul, 10 Aralık 1884; 15 Ekim 1885; 15 Kasım 1885; 15 Temmuz 1887; 28 Aralık 1881; 8 Eylül 1894.

İnternet Siteleri

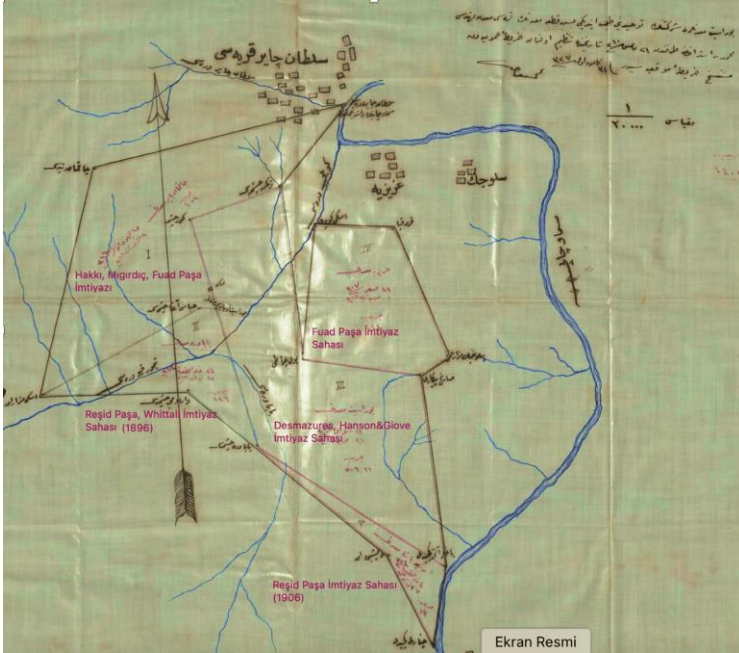
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b532055636.r=bi-borax%20oriental?rk=85837;2> (Erişim Tarihi: 3 Haziran 2023)

- “Société Lyonnaise des Mines et Usines de Borax”, *Data for Financial History*
<https://dfih.fr/issuers/7005/yearbook-ocr> (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023)
- (2919) Türkiye'nin Yükselen Değeri: Bor, *Eti Maden İşletmeleri İnternet Sitesi*, 25 Şubat, <https://www.etimaden.gov.tr/turkiyede-bor> (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2023).

Ekler



Ek 1- Hanson & Giove ve Desmazures İmtiyaz Sahaları.
(BOA, HRT.b, 1256)



EK 2- Borax Consolidated Limited Şirketinin Devraldığı İmtiyaz Arazileri.
(BOA, BEO, 4244/31836, 28.01.1332 (27 Aralık 1913))



EK 3- Borax Company Limited'in Ünlü Markası Bi-Borax Oriental:
Temizlik ve Arınma.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b532055636.r=bi-borax%20oriental?rk=85837;2>)